

Kabir Azabıyla İlişkilendirilen Âyetlerin Tahlil ve Değerlendirilmesi

Murat KAYA*

Öz: Kabir azabının varlığı tarih boyunca az da olsa tartışılmış olup bugün de zaman zaman gündeme gelmektedir. Kur'an-ı Kerim'de kabir azabıyla ilgisi kurulan âyetlerin delâletleri hususunda ihtilaf edilmiştir. Bu makalede bu âyetlerin ne manaya geldiği ilk dönem tefsirlerinden başlayıp günümüze kadar gelen öne çıkmış tefsirler ışığında tahlil edilmiş ve değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kur'an, Kabir azabı, Berzah, Âyet, Tefsir.

Analysis and Evaluation of the Verses Associated with the Punishment of the Grave

Abstract: The presence of the punishment of the grave, although little, has been discussed throughout the history and it also comes up today from time to time. The verses associated with the punishment of the grave have been disputed in regards to their meaning. In this article, the meanings of these verses have been analyzed and evaluated in the light of leading commentaries, starting from the first period to the present day.

Keywords: Qur'an, Grave punishment, Isthmus (Intermediate realm), Verse, Commentary.

İktibas / Citation: Murat Kaya, "Kabir Azabıyla İlişkilendirilen Âyetlerin Tahlil ve Değerlendirilmesi", *Usûl*, 25 (2016/1), 159 - 204.

Giriş

"Kabir" Arapçada "ölünün gömüldüğü yer manasına gelir. Çoğulu "kubûr"dur. Kabirlerin bulunduğu yere "makber" veya "makbere" denir. Çoğulu "mekâbir"dir. Türkçede kabri ifade etmek için "mezâr" kelimesi de kullanılır. Kur'an-ı Kerim'de bir âyette kabre koymak anlamında "ikbâr"¹, bir âyette tekil olarak "kabr"², bir âyette "mekâbir"³, beş âyette de "kubûr"⁴ şeklin-

* Dr., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

¹ Abese, 21.

² Tevbe, 84.

de çoğul olarak geçmektedir.⁵ Hadis-i şeriflerde mü'min, kâfir yahut günahkâr olarak ölen kişilerin kabre girince karşı karşıya kalacakları durumlarla ilgili açıklamalar yapılmakla birlikte bu nevi ayrıntılı bilgiler Kur'ân-ı Kerim'de açık bir şekilde bulunmadığı için berzah hayatının mahiyeti ve kabir ahvaline dair meseleler itikadî mezhepler arasında bazı tartışmalara konu olmuştur.⁶ Mutezile mezhebinden bir kısım âlimler kabir azabını inkâr etmiş, Ehl-i Sünnet ve Kerrâmiye ise mevcudiyetini savunmuşlardır. Kabir azabının varlığını kabul edenler de keyfiyetinde ihtilâfa düşerek ikiye ayrılmış, Ehl-i Sünnet "kâfir ve affedilmediği takdirde fâsık olan meyyit dirilir ve kabrinde azap görür" derken, Kerrâmiye "bunlar ölü oldukları halde azap görürler" demiştir.⁷ Tarihte zaman zaman tartışılan bu mevzu, günümüzde tekrar gündeme gelmiş ve muhtelif tartışmalara konu olmuştur. Bilhassa kabir azabı konusunun tekrar tartışılmaya başlaması, bizi konuyu tekrar ele almaya sevk etmiş; bu konuda en fazla ihtilaf edilen nokta âyetlerin delâleti olduğu için, dikkatimizi bu âyetlerin tayini noktasına teksif etmemize sebep olmuştur. Çalışmada öncelikle umumi olarak "Berzah Hayatı"na temas edilecek, daha sonra kabir suali ve bilhassa da kabir azabıyla ilgili olduğu söylenen âyetlerin manası anlaşılmaya gayret edilecektir. Bunu yaparken öncelikle ilk dönem müfessirlerine, daha sonra da öne çıkan diğer tefsir âlimlerinin görüşlerine müracaat edilecektir.

A. Berzah Hayatı

Berzah kelimesi Kur'ân-ı Kerim'de üç yerde geçer. Bunlardan ikisinde⁸ Allah'ın yüce kudretinin bir delili olarak "tatlı ve tuzlu iki denizin birbirine karışmasını önleyen engel" manasındadır. Diğerinde ise insanların ölümlerinden yeniden diriltilmelerine kadar sürecek olan ara dönemi hatırlatacak şekilde kullanılmıştır. Âyet şöyledir: "Nihayet onlardan birine ölüm gelince (tekrar

³ Tekâsür, 2.

⁴ Hacc, 7; Fâtır, 22; Mümtehine, 13; İnfîtâr, 4; Âdiyât, 9.

⁵ Bkz. Demirci, Kürşat, "Kabir" mad., *Diyanet İslâm Ansiklopedisi(DİA)*, İstanbul 2001, C. XXIV, s. 33.

⁶ Bkz. Gökçe, Cüneyt, "Berzah" mad., *DİA*, Ankara, 1992, C. V, s. 525.

⁷ Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Ali b. Yûsuf b. Hayyân Esîruddin el-Endelüsî (v. 745/1344), *el-Bahru'l-muhît fi't-tefsîr* (I-X), thk. Sıdkî Muhammed Cemil, Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1420, C. I, s. 211.

⁸ Furkân, 53; Rahmân, 19-20.

tekrar şöyle) yalvarır: “Rabbim, beni dünyaya geri gönderiniz⁹ de daha önce terk ettiğim (iman ve) sâlih amellere sıkıca sarılayım!” Hayır! Bu, sadece onun söylediği (boş) bir sözden ibarettir. Onların arkasında, tekrar dirilecekleri güne kadar bir berzah vardır.”¹⁰ “Berzah”ın kelime mânasıyla ıstılah mânası arasında kuvvetli bir bağ vardır. Zira berzah hayatı, hem ölümlerin dünyaya dönmesine engel olmakta hem de dünya hayatı ile âhiret hayatı arasında sanki bir perde gibi durmaktadır.

Yukarıdaki âyetin tefsirinde Mücâhid (v. 103/721), “Berzah: البرزخ” kelimesini, “ölüm ile dünyaya dönüşün arasındaki engel” diye açıkladıktan sonra Hasan Basrî’nin (v. 110/728): “Berzah, sizinle âhiret arasındaki şu kabirlerdir.” sözünü nakleder.¹¹

Halîl b. Ahmed el-Ferâhidî (v. 175/791) “berzah”a şu manaları verir: “Berzah, her iki şeyin arasında bulunan şeydir. Ölü berzahıdır, çünkü o dünya ile âhiretin arasındadır. Benzer şekilde “Berâzihu’l-îmân” da şek ile yakîn arasındaki mertebelere denir.¹² Yine berzah, mahlûkât fenâ bulduktan sonra dünya ile âhiretin arasındaki zamana denir. Gölge ile Güneş arasındaki şey de ber-

⁹ Âyet-i kerîmede, “Dünyaya geri gönderiniz” ifadesi çoğul olarak kullanılmıştır. Çünkü Araplar, şânı yüce bir zâta hitâb ederken cemî sîgası kullanırlar. (Semerkandî, Ebû’l-Leys İmâmü’l-hüdâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm (v. 373/983), *Bahru’l-ulûm* (I-III), yy., ts., C. II, s. 489-490)

¹⁰ Mü’minûn, 99-100.

¹¹ Mücâhid b. Cebr et-Tâbiî el-Mekkî el-Kureşî el-Mahzûmî, Ebû’l-Haccâc (v. 103/721), *Tefsîru Mücâhid*, thk. Dr. Muhammed Abdüsselâm Ebu’n-Nîl, Mısır: Dâru’l-Fikri’l-İslâmî’l-Hadîs, 1410/1989, s. 488.

¹² Kâsım b. Sellâm’ın nakline göre Abdullah b. Mes’ûd’a vesveseye kapılan birini sorduklarında, “Bu Berâzihu’l-îmân’dır” diye cevap vermiştir. Bazıları da *Berâzihu’l-îmân*’ı, “imanın başı ile sonu arasındaki mertebelendir” demişlerdir. “İman altmış küsur şu’bedir” (Buhârî, “İmân”, 3) hadisi de bu görüşü takviye etmektedir. (Kâsım b. Sellâm b. Abdullah el-Herevî el-Bağdâdî, Ebû Ubeyd (v. 224/838), *Ğaribu’l-hadis* (I-IV), thk. Muhammed Abdülmuîn Han, Haydarâbâd - Dekkân: Matbaatü Dâirati’l-Maârifî’l-Osmâniye, 1384/1964, C. III, s. 448.

zahtır. Şöyle bir görüş de vardır (فيل): Berzah, Cennet ile Cehennem arasındaki bir boşluktur.”¹³

Ma‘mer b. Müsennâ (v. 209/824 [?]) berzahı, “her(hangi) iki şeyin arasındaki şey” diye tarif ettikten sonra, “dünya ile âhîret arasındaki süreye berzah denir” demiştir.¹⁴

Taberî (v. 310/923), “berzah”, “hâciz” ve “mühlet” kelimelerinin mana olarak birbirine yakın olduğunu ifade ettikten sonra İbn Abbas’ın (v. 68/687-88) berzahı, “belli bir vakte kadar olan süre”, Mücâhid’in “ölüm ile yeniden diriliş arasındaki zaman” diye tarif ettiklerini nakleder.¹⁵

Nehhâs (v. 338/950), yukarıdaki manaları verdikten sonra kelimenin daha iyi anlaşılabilmesi için şu hâdiseyi zikreder: Bir kişi Şa‘bî’nin (v. 104/722) huzûrunda “Allah falana rahmet eylesin, artık o âhîret ehlinde oldu” demişti. Şa‘bî, “Âhîret ehlinde olmadı, ancak Berzah ehlinde oldu! Dünyadan da değil âhîretten de!” diyerek onu düzeltti.¹⁶

Ebû Hayyân (v. 745/1344), berzaha kabir karşılığını verir ve sebep olarak da onun dünya ile âhîret arasında bir engel olmasını gösterir.¹⁷ İbn Manzûr (v. 711/1311) da aynı manaları tekrar eder.¹⁸

¹³ Halil b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî el-Basrî, Ebû Abdurrahman (v. 175/791), *Kitâbu'l-Ayn* (I-VIII), thk. Dr. Mehdi el-Mahzûmî - Dr. İbrahim es-Sâmîrrâî, Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, ts., C. IV, s. 338.

¹⁴ Ma‘mer b. Müsennâ et-Teymî el-Basrî, Ebû Ubeyde (v. 209/824 [?]), *Mecâzü'l-Kur‘ân* (I-II), thk. Muhammed Fuad Sezgin, Kâhire: Mektebetü Hancî, 1381, C. II, s. 62; İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dineverî (v. 276/889), *Ğaribu'l-Kur‘ân*, thk. Saîd Lahhâm, yy., ts., s. 256.

¹⁵ Taberî, Muhammed b. Cerîr b. Yezîd b. Kesîr b. Gâlib el-Âmulî, Ebû Cafer (v. 310/923), *Câmiu'l-beyân fî te‘vîli'l-Kur‘ân* (I-XXIV), thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Müessesetü'r-Risâle, 1420/2000, C. XIX, s. 70-71.

¹⁶ Nehhâs, Ahmed b. Muhammed b. İsmail b. Yûnus el-Murâdî en-Nahvî, Ebû Ca‘fer (v. 338/950), *İrâbu'l-Kur‘ân* (I-V), ta‘lik: Abdülmün‘im Halil İbrahim, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421, C. III, s. 85.

¹⁷ Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Ali b. Yûsuf b. Hayyân Esîruddîn el-Endelüsî (v. 745/1344), *Tuhfetü'l-erib bi-mâ fi'l-Kur‘âni mine'l-ğarib*, thk. Semîr el-Meczûb, el-Mektebetü'l-İslâmî, 1403/1983, s. 63.

Bu açıklamalara baktığımızda âlimlerin, “berzah”ın, dünya hayatı ile âhîret hayatı arasında geçirilen farklı bir zaman dilimi olduğu noktasında birleştikleri görülmektedir. Hasan Basrî’nin, “Berzah, sizinle âhîret arasındaki şu kabirlerdir” ifadesi, “kabir” kelimesinin, yerine göre berzah hayatını da ifade ettiğini göstermektedir.

Dinî bir ıstılah olarak “berzah”, ölümlle başlayıp yeniden diriltilmeye (ba‘s) kadar sürecek olan ara dönem, dünya ile âhîret arasındaki âlem ve kabir hayatı karşılığında kullanılmaktadır. Kelâm ilminde berzah terimi genellikle bu manada alınmış ve ölümü nasıl gerçekleşirse gerçekleşsin her insanın mutlaka bir berzah döneminden geçeceği kabul edilmiştir.¹⁹

Berzah hayatı ile ilgisi kurulan bir diğer âyet de şudur: “Siz cansız iken size can veren Allah’ı nasıl inkâr edersiniz? Sonra sizi öldürecek, tekrar sizi diriltecek ve sonunda O’na döndürüleceksiniz.”²⁰

Taberî, âyette bahsedilen ikinci ölümden sonra insanların berzaha olacağını ifade ederek âyetin berzah hayatıyla alâkasına işaret eder.²¹ Beydâvî (v. 685/1286) de ikinci diriltmeyi “Sûr’a üfürüldüğü gün nüşûr için veya kabirlerde suâl için” diye tefsir ederek yine aynı konuya işaret eder.²² Yani bu âyette de Berzah hayatına bir işaret vardır.

Şehitlerin hayatta olduklarını, Allah katında rızıklandıklarını, bu sebeple de onlara “ölü” demeyi yasaklayan âyetler²³ de berzah hayatının kuvvetli delillerindendir.²⁴ Hasan Basrî, şehitlerin Allah Teâlâ’nın katında hayatta olduklarını, rızıklarının ruhlarına arz edildiğini ve onlara bunun rahatlık ve ferahlığının

¹⁸ İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem b. Ali, Ebü’l-Fadl Cemâlüddîn el-Ensârî el-İfrîkî (v. 711/1311), *Lisânü’l-Arab* (I-XV), Beyrut: Dâru Sâdır, 1414, C. III, s. 8.

¹⁹ Gökçe, “Berzah” mad., *DİA*, C. V, s. 525.

²⁰ Bakara, 28. Krş. Mü’min, 11.

²¹ Taberî, *age*, C. I, s. 424.

²² Beydâvî, el-Kâdî Nâsirüddîn Ebû Saîd Abdullah b. Ömer b. Muhammed eş-Şîrâzî (v. 685/1286), *Envâru’t-Tenzil ve esrâru’t-te’vil* (I-V), thk. Muhammed Abdurrahman el-Mer‘aşlı, Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, 1418, C. I, s. 65.

²³ Bakara, 154; Âl-i İmrân, 169.

²⁴ Bkz. Taberî, *age*, III, s. 216-218.

ulaştığını, bunun da tıpkı Firavun ailesinin ruhlarına sabah akşam ateşin arz edilip kendilerine acı ve ıstırabın ulaşması gibi olduğunu söylemiştir.²⁵

Râzî (v. 606/1210) şehitlerin hayatta olduğunu bildiren Bakara Sûresi'nin 154. âyetini, Allah'a itaat edenlere kabirlerinde sevaplarının ve mükâfatlarının ulaştığına delil olarak görür.²⁶ İzz b. Abdisselâm (v. 660/1262), şehitlerin Berzah'ta hayatta olduklarını, Cennet'teki hallerini ise bütün mü'minlerin bildiğini söyler.²⁷

Âyetin, “Bilakis onlar hayattadırlar, lâkin siz anlayamazsınız!” kısmı, berzah hayatının, dünya hayatından farklı olduğunu göstermektedir. Berzah hayatı, dünyadaki canlıların hissedebileceği türden değildir. Akılla da idrak edilemez, ancak vahiyle bilinebilir.²⁸ Bu sebeple bir kimsenin kabri açıldığında onun nimet içinde mi yoksa azap altında mı olduğu anlaşılamaz. İki kişi yan yana konulsa biri azap çekerken diğeri nimetler içinde olabilir ve bunu dışarıdan bakan biri anlayamaz. Bu sebeple Berzah hayatının şartları ile Dünya hayatının şartları birbirine kıyas edilemez.

Kurtubî (v. 671/1273) berzah hayatıyla ilgili olarak şöyle der: “Allah Teâlâ mükellef olan kuluna kabirde hayat vererek onu diriltir, ona dünyada yaşadığı gibi bir akıl verir²⁹ ki kendisine ne sorulduğunu ve bu sorulara nasıl cevap vereceğini anlayabilsin, Rabbinden kendisine ne geldiğini, kabrinde ona ikram

²⁵ Beğavî, Ebû Muhammed Huseyn b. Mes'ûd, Muhyî's-Sünne (v. 516/1122), Meâlimü't-Tenzîl fi tefsiri'l-Kur'ân (I-VIII), thk. Muhammed Abdullah en-Nemr ve diğ.leri, Dâru't-Taybe, 1417/1997, C. I, s. 185; Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî, Cârullah (v. 538/1144), el-Keşşâf an hakâiki't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvil (I-VI), Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1407, C. I, 206.

²⁶ Râzî, Ebû Abdullah Fahreddin Muhammed b. Ömer b. Hasan b. Hüseyin et-Teymî (v. 606/1210), *et-Tefsîru'l-kebîr (Mefâtihu'l-ğayb)* (I-XXXII), Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1420, C. IV, s. 125.

²⁷ İzzüddîn Abdülazîz b. Abdisselâm b. Ebi'l-Kâsım ibni'l-Hasen es-Sülemî ed-Dîmeşkî, Sultânü'l-Ulemâ (v. 660/1262), *Tefsîru'l-Kur'ân* (I-III), thk. Dr. Abdullah b. İbrahim el-Vehbî, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1416/1996, C. I, s. 294.

²⁸ Bkz. Beydâvî, *age*, C.I, s. 114.

²⁹ Ahmed, C. II, s. 172. Şuayb Arnaût isnadının “hasen liğayrihi” olduğunu bildirir.

veya ceza olarak ne hazırladığını idrak edebilsin. Bu Ehl-i Sünnet'in görüşüdür."³⁰

Görebildiğimiz kadarıyla Ehl-i Sünnet âlimleri ve müfessirlerinin Berzah hayatında herhangi bir şüphesi yoktur. Umumiyetle bunu kabul etmektedirler. O hayatta insanın ilk karşılaşacağı şey de kabir sualidir.

B. Kabir Suâli

Kabre konulan insanın sorguya çekileceği Kur'ân'da açıkça ifade edilmez. Bu konudaki bilgiler hadislerde yer alır. Allah Rasûlü (s.a.v); "Allah Teâlâ, îmân edenlerin ayağını hem dünyada hem de âhirette o sâbit söz ile sâbit kılar. Zâlimleri ise Allah şaşırır. Allah Teâlâ dilediğini yapar!"³¹ âyetinin kabir suali hakkında nazil olduğunu beyan etmiştir: "Mü'min kabrinde oturtulduğunda, ona melekler gelir. Sonra o mü'min, Allah'tan başka hiçbir ilâh olmadığına ve Muhammed'in Allah'ın Rasûlü olduğuna şehâdet eder. İşte bu hâl, Cenâb-ı Hakk'ın şu kavli-i şerifinde bahsedilen durumdur" buyurmuş ve yukarıdaki âyeti okumuştur.³²

"İman edenlerin dünya hayatında sâbit kılınması" konusunda ihtilaf edildiğini söyleyen Taberî, şu görüşleri sıralar:

1. Allah Teâlâ iman edenleri kıyametin kopmasından önce kabirlerinde sâbit kılar. Sahâbeden Berâ b. Âzib (v. 71/690 [?]) bunun kabirde meleklerin gelip sual sorduğu esnada olduğunu söyler.³³ Ebû Saîd el-Hudrî (v. 74/693-94) de benzer bir rivayet nakleder.³⁴ Taberî aynı manada Ebû Hüreyre'den (v.

³⁰ Kurtubî, Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebû Bekir b. Ferah el-Ensârî el-Hazrecî (v. 671/1273), *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân* (C. I-XX), thk. Ahmed el-Berdûnî - İbrahim Itfeyyîş, Kâhire: Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye, 1384/1964, C. XX, s. 173.

³¹ İbrahim, 27.

³² Buhârî, "Cenaiz", s. 87, Tefsîr, s. 14/2; Müslim, "Cennet", s. 73-74.

³³ Taberî, *age*, C. XVI, 589-591. Bu rivayetin üç tarikten geldiğini söyleyen Ahmed Muhammed Şâkir, araştırmaları neticesinde senedin sahih olduğu kanaatine varır. Ayrıca bkz. Ahmed, C. IV, s. 287, 295; Hâkim, *Müstedrek*, C. I, s. 93-95/107; Heysemî, C. III, s. 50-51. Krş. Buhârî, "Cenaiz", s. 88; Müslim, "Cennet", s. 69.

³⁴ Taberî, *age*, C. XVI, s. 591-592. Bkz. Ahmed, III, 3 (Şuayb Arnaût hadisin "sahih" olduğunu söyler); Heysemî, C. III, s. 47 (ricâlinin sahih ricâli olduğunu söyler).

58/678) de sahih rivayetler nakleder.³⁵ Abdullah b. Mes'ûd (v. 32/652-53) ve İbn Abbâs'tan da benzer rivayetler gelir, ancak bunların biri “muzdarip”, diğeri de çok zayıftır.³⁶ Taberî bunların yanında tâbiinden Tâvûs (v. 106/725), Müseyyeb b. Râfi' (v. 105/724), Rebî' (b. Enes v. 140/757), İbn Zeyd (v. 182/798-99)³⁷, Katâde (v. 117/735) ve Mücâhid'den de “dünya hayatındaki sâbit kılma”nın kabir sualiyle alakalı olduğu görüşünü nakleder. Cenâb-ı Hak âhirette de aynı şekilde mü'minleri sâbit kılacak³⁸ ve hesapları kolay olacaktır.

2. Allah Teâlâ iman edenleri dünyada iman ile sâbit kılar, âhirette de kabir suali esnasında sâbit kılar. “Sâbit söz”, “Lâ ilâhe illallah” cümlesidir. Bu görüş Tâvûs'tan nakledilir. Katâde ise dünyadaki sebâtın, hayır ve sâlih amellerle olduğunu ifade eder.

Yukarıdaki görüşleri senetleriyle birlikte zikreden Taberî, doğru olanın Rasûlullah (s.a.v)'dan bize sahih olarak nakledilen haberde bildirilen şeyler olduğunu söyler. O da hulâsaten, Allah'ın iman edenleri, kendilerine Allah'a ve Rasûlü'ne iman etmeyi nasip etmek sûretiyle dünya hayatında sâbit kılmasıdır. Âhirette de dünyadakinin bir benzeri olarak kabirlerinde, tevhîd ve Rasûlullah (s.a.v)'a imandan soruldukları esnada sâbit kılmasıdır. Âyetin devamı da münafık ve kâfirlerin dünyada ve kabir suali esnasında iman cümlesini söylemeye muvaffak kılınmayacağını ifade eder.³⁹

³⁵ Taberî, *age*, C. XVI, 597-598. Krş. Ahmed, C. VI, s. 352; Hâkim, C. I, s. 535/1403; Heysemî, C. III, v51-52.

³⁶ Taberî, *age*, C. XVI, s. 598, 600.

³⁷ Abdurrahman b. Zeyd b. Eslem, etbâu't-tâbiinden olup Medînelidir. Kur'an ve tefsir ilimlerine sahip idi. Bir ciltlik bir tefsir kitabı telif etmiştir. Bir de *nâsih ve mensûha* dâir bir eseri vardır. (Zehebî, Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymâz (v. 748/1348), *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* (C. I-XXV), thk. Şuayb Arnaût, Müessesetü Risâle, 1405/1985, VIII, s. 349)

³⁸ Taberî, *age*, C. XVI, s. 600-602; Süyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekr, Celâlüddin (v. 911/1505), *el-İklîl fî istinbâti't-Tenzil*, thk. Seyfüddîn Abdül-Kâdir el-Kâtip, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1401/1981, s. 159.

³⁹ Taberî, *age*, C. XVI, s. 602.

Beğavî (v. 516/1122) “ölümden önce ve kabirde sâbit kılar” diye tefsir ettikten sonra “Bu, ehl-i tefsirin çoğunluğunun görüşüdür” der.⁴⁰

Âyet-i kerime kabir sualiyle ilgili sarih olmasa da sahih senetlerle gelen hadis-i şerifler onu tefsir etmekte, kabir sualiyle alakalı olduğunu beyan etmektedir. Müfessirlerin çoğunluğu da bu görüşü tercih etmişlerdir.

Bu âyet-i tefsir eden yukarıdaki hadisten farklı olarak Allah Rasûlü (s.a.v), insanların kabirlerinde iman imtihanına tâbî tutulacağını ve kendilerine bazı sualler sorulacağını haber vermiş ve: “Bana, sizin kabirde Deccâl fitnesi gibi (veya) ona yakın büyüklükte bir imtihana tâbî tutulacağınız vahyedildi.” buyurmuştur.⁴¹ Enes b. Mâlik’in naklettiği diğer bir hadisinde yine Nebî (s.a.v) kabir سوالini şöyle haber vermiştir: “Kul kabrine konulup, yakınları da arkalarını dönüp gidince -ki bu esnada kabirdeki cenaze, dönüp giden insanların ayak seslerini işitir- yanına iki melek gelir. Onu oturtup: «Muhammed diye bilinen o zât hakkında ne diyordun?» diye sorarlar. Mü’min kimse bu soruya: «Şehadet ederim ki, O, Allah’ın kulu ve Rasûlü’dür!» diye cevap verir. Ona: «Cehennem’deki yerine bak! Allah orayı senin için Cennet’teki bir mekân ile değiştirdi» denilir. (Adam bakar ve) her ikisini de görür. Eğer ölen kâfir ve münafık ise (meleklerin sorusuna): «Bilmiyorum. İnsanlar ne diyorsa ben de onlar gibi söylüyordum!» diye cevap verir. Kendisine: «Öğrenmedin, anlamadın, bir bilenin peşinden de gitmedin!» denilir. Sonra kulaklarının arasına demirden bir çekiç ile vurulur. Bu darbenin acısıyla öyle bir çığlık atar ki, sesini (insan ve cinlerden ibaret olan) iki âlem hâricinde, etrafındaki her şey işitir.”⁴²

⁴⁰ Beğavî, *age*, C. IV, s. 349.

⁴¹ Buhârî, “Vudû”, s. 37. Esmâ bint Ebî Bekir (r.a) Rasûlullah (s.a.v)’in bir gün hutbede kişinin kabirde görüp geçireceği sorgu ve sualleri tafsilatıyla anlattığını, bundan çok etkilenen müslümanlardan müthiş bir feryadın yükseldiğini ve hep birden yüksek sesle ağlamaya başladıklarını haber verir. (Buhârî, “Cenaiz”, s. 87)

⁴² Buhârî, “Cenaiz”, s. 68, 87. Bkz. Müslim, “Cennet”, s. 70; Ebû Dâvûd, “Cenaiz”, s. 78/3231; Nesâî, “Cenaiz”, s. 110; Tirmizî, “Cenaiz”, s. 70/1071. Hadislerde bazı kişilerin kabir سوالine mâruz kalmayacağını bildirilmesi de kabir سوالinin varlığını gösteren delillerdendir. Bir sahâbi: “Yâ Rasûlallah! Neden mü’minler kabirlerinde meleklerin sualleriyle imtihan ediliyor da şehîd bundan istisnâ ediliyor?” diye sor-

Bu hadisi nakleden râvîlerden Katâde der ki: “Bize nakledildiğine göre; sorulara doğru cevap veren mü'mine kabri yetmiş zirâ' genişletilir ve ter ü taze nimetlerle doldurulur. Yeniden dirilinceye kadar böyle lütuf ve ihsanlar içinde bulunur.”⁴³ Rivayetin bu kısmı aynı zamanda Berzah hayatının delillerinden birini teşkil etmektedir.

Âyeti, yukarıda zikrettiğimiz sahih hadislerle birlikte değerlendirdiğimizde, müfessirlerin çoğunun yaptığı gibi onun kabir sualiyle alâkalı olduğunu kabul etmek durumundayız.

C. Kabir Azabı

Duyular ve akıl yürütme vasıtasıyla bilinemeyip vahiy yoluyla sabit olan gaybî mevzûlardan biri de kabir azabıdır. Bu konuyla alâkalı olduğu söylenen bir kısım âyetler vardır. Şimdi sırasıyla, tefsir âlimlerinin bu âyetleri nasıl anladığına bakalım ve bir neticeye varmaya çalışalım.

1. Kabir Azabına Delil Getirilen Âyetler

(1) En'âm, 93:

İnsanların ölüm esnasında yaşadığı sıkıntıları kabir azabından sayan müfessirler olmuştur. Bu husustaki bir âyet-i kerime şöyledir: “...O zalimler, ölümün (boğucu) dalgaları içinde, melekler de pençelerini uzatmış, onlara: «Haydi canlarınızı çıkarın! Allah'a karşı gerçek olmayanı söylemenizden ve O'nun âyetlerine karşı kibirlilik taslamış olmanızdan ötürü bugün alçaklık azabı ile cezalandırılacaksınız!» derken onların hâlini bir görsen!”⁴⁴

duğunda Allah Rasûlü (s.a.v): “Başının üzerindeki kılıç parıltıları imtihan olarak ona yeter!” buyurmuştur. (Nesâî, “Cenaiz”, s. 112/2051. Elbânî, “sahih” demiştir.) Aynı şekilde hudut nöbeti tutarken şehit olan kimseninkabirdeki sual meleklerinden emniyette olup hesabın sıkıntısını çekmeyeceğini beyan etmiştir. (Müslim, “İmâre”, s. 163. Ayrıca bkz. Tirmizî, “Fedâilü'l-Cihâd”, s. 2; Nesâî, “Cihâd”, s. 39; İbn-i Mâce, “Cihâd”, s. 7) Tirmizî, Cuma günü ve gecesi vefat eden kişinin de kabir sualinden korunacağına dair bir rivayet zikreder ancak senedinin “garîb” olduğunu söyler. Elbânî ise “hasen” der. (Tirmizî, “Cenaiz”, s. 72/1074)

⁴³ Müslim, “Cennet”, s. 70.

⁴⁴ En'âm, 93.

Dahhâk (v. 105/723), “azap ve demir çekiçlerle ellerini uzatırlar.” demiştir.⁴⁵ Taberî, âyette geçen “alçaklık azabı”nı Cehennem azabı ile tefsir eder.⁴⁶ Zemahşerî (v. 538/1144), “cezalandırılacaksınız” cümlesinin vaktini tayin hususunda: “Meleklerin bu ifade ile ölüm ânını ve o esnada canını şiddetle alarak çektirdikleri azabı kastetmeleri mümkündür. Aynı şekilde berzah hayatında ve kıyamette azaba maruz kalacakları uzun vakti kastetmeleri de mümkündür.” der.⁴⁷ İbn Atıyye (v. 541/1147), meleklerin zâlimlere karşı olan bu sert tavırlarını, azabın başlangıcı ve emareleri olarak değerlendirir.⁴⁸ Buhârî, “kabir azabı” bâbında ilk önce bu âyeti zikredip garip kelimelerinin tefsirini yaparak⁴⁹ onu, konunun kuvvetli delillerinden biri olarak gördüğünü ortaya koyar.

Öyle anlaşılıyor ki daha dünya hayatları tam bitmeden zâlimler için kötü bir hayat başlamaktadır. Başlangıcı böyle olan bir hayatın, ruh çıkar çıkmaz hemen sükûnete döneceğini beklemek zordur. Âyetin ifadelerinden, bu azabın az veya çok bir müddet devam edeceği anlaşılmaktadır ki bu da kabir azabıdır.

(2) A‘râf, 92-93:

Bazı müfessirlerin kabir azabına delil olarak gösterdikleri âyetlerden biri Şuayb (a.s)’in helâk olan kavmine hitabını ihtiva eden şu âyettir: “Onlardan yüz çevirdi ve dedi ki: «Ey kavmim! Ben size Rabbimin gönderdiği gerçekleri duyurdum ve size öğüt verdim. Artık kâfir bir kavme nasıl acırım!».”⁵⁰

Tabiîn’in meşhur müfessirlerinden Katâde, “Nebiyullah Şuayb (a.s) kavmine işittirdi, nebiyyullah Sâlih (a.s) kavmine işittirdi, vallahi Muhammed

⁴⁵ *Tefsîru Dahhâk*, cem‘, dirâse ve thk. Muhammed Şükrî Ahmed ez-Zâviyetî, Kâhire, Dâru’s-Selâm, 1419/1999, C. I, s. 347.

⁴⁶ Taberî, *age*, C. XI, s. 540.

⁴⁷ Zemahşerî, *age*, C. II, s. 46-47.

⁴⁸ İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Galib b. Abdurrahman b. Temmâm el-Endelüsî el-Muhâribî (v. 541/1147), *el-Muharraru’l-vecîz fî tefsiri’l-Kitâbi’l-Azîz* (C. I-VI), thk. Abdüsselam Abdüşşâfi Muhammed, Beyrut: Dâru’l-Kütübîl-İlmiyye, 1422, C. II, s. 323.

⁴⁹ Buhârî, “Cenaiz”, s. 87.

⁵⁰ A‘râf, 93.

(s.a.v) de kavmine işittirdi”⁵¹ diyerek kavimlerin, helâk olduktan sonra peygamberlerinin sözlerini işittiklerine işaret eder. İbnü'l-Cevzî (v. 597/1201) açıkça “helâk olduktan sonra onlara hitap etti” dedikten sonra Katâde'nin bu sözüne yer verir.⁵²

Abdülkâhir Cürcânî (v. 471/1078-79) bu âyet-i kerimenin tefsirinde; “Aza-bın geldiğini ve onların helâk olduklarını gördükten sonra Şuayb (a.s) onları dâvetten yüz çevirdi ve bu şekilde onlara hitap etti. Allah Teâlâ bu sözleri kavmine işittirmiştir. Tıpkı Sâlih (a.s)'ın sesini helâk olan kavmi Semûd'a, Nebî (s.a.v)'in kelâmını Ashâb-ı Kalîb'e⁵³ işittirdiği gibi.” der ve bunun da kabir azabının cevazına delil olduğunu ifade eder.⁵⁴

Taberî, Zemaşşerî, İbn Atıyye gibi müfessirler, Şuayb (a.s)'ın bu sözü kendi kendini teselli için söylediği kanaatindedirler.⁵⁵ Yani bu âyetin kabir azabına delâlet edip etmediği hususunda ihtilaf edilmiştir.⁵⁶

(3) Tevbe, 74:

Münafıkların tehdit edildiği dünya azabının kabir azabı olduğunu söyleyen müfessirler olmuş, ancak bu hususta da ihtilaf edilmiştir. Münafıkların işledik-

⁵¹ İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. İdris b. Münzir et-Temîmî el-Hanzalî Râzî (v. 327/938), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm* (C. I-XIII), thk. Es'ad Muhammed et-Tîb, Memleketü'l-Arabiyyeti's-Suûdiyye: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1419, C. V, s. 1524; İbnü'l-Cevzî, Cemâlüddin Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed (v. 597/1201), *Zâdü'l-mesîr fi ilmi't-tefsîr* (C. I-IV), thk. Abdür-razzâk el-Mehdî, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1422, C. II, s. 139.

⁵² İbnü'l-Cevzî, *age*, C. II, s. 139.

⁵³ Bedir'de öldürülen müşriklerin elebaşları bir çukura atılmış, Allah Rasûlü (s.a.v) başlarına durup; “Rabbinizin size vadettiğini gerçek buldunuz mu?” (A'râf, 44) diye seslenmiş ve onların bu sözü işittiklerini ancak cevap veremediklerini söylemiştir. (Buhârî, “Cenaiz”, 87)

⁵⁴ Cürcânî, Ebû Bekir Abdülkâhir b. Abdurrahman b. Muhammed (v. 471/1078-79), *Dercü'd-dürer fi tefsîri'l-âyi ve's-süver* (C. I-IV), thk. Velid b. Ahmed b. Sâlih el-Huseyn - İyâd Abdüllatif el-Kaysî, Biritanya: Mecelletü'l-Hikme, 1429/2008, C. II, 786. Bkz. a.e., C. I, s. 209.

⁵⁵ Taberî, *age*, C. XII, s. 572; Zemaşşerî, *age*, C. II, s. 429; İbn Atıyye, *age*, C. II, s. 430.

⁵⁶ Bkz. Râzî, *age*, C. XIV, s. 320.

leri suçların bir kısmını zikreden Cenâb-ı Hak, akabinde şöyle buyurur: “...Eğer tevbe ederlerse onlar için daha hayırlı olur. Yüz çevirirlerse Allah onları dünyada da, ahirette de elem verici bir azaba çarptıracaktır. Yeryüzünde onların ne dostu ne de yardımcısı vardır.”⁵⁷

Râzî, burada bahsedilen âhret azabının mâlum olduğunu, dünyadaki azap hususunda ise şu görüşlerin bulunduğunu söyler:

1) Münafıkların küfürleri insanlar arasında ortaya çıkınca harp ehli gibi oldular, böylece onlarla savaşmak, kendilerini öldürmek, çocuklarını ve hanımlarını esir almak, mallarını ganimet olarak almak helal oldu.

2) Ölüm esnasında ve azap meleklerini gördükleri anda karşılaştıkları azap kastedilmektedir.

3) Kabir azabı kastedilmiştir.⁵⁸Bu görüşleri zikreden Râzî herhangi bir tercihte bulunmaz. Ebû Hayyân, Râzî'nin zikrettiği üç görüşü aynen naklettikten sonra dördüncü olarak “yorgunluk, korku ve mü'minler tarafından ayıplanma”yı da ilave eder.⁵⁹ Diğer müfessirler umumiyetle birinci görüşü tercih ederler. Dolayısıyla bu âyetin kabir azabına delâleti zayıftır.

(4) Tevbe, 101:

Münafıklara tattırılacak azaplardan bahseden diğer bir âyet-i kerimenin de kabir azabıyla alâkalı olduğu söylenmiştir: “Etrâfınızdaki bedevilerin münafıkları var. Medine halkı içinden de nifak hususunda meleke kazanmış olanları bulunuyor ki sen onları bilmezsin, onları biz biliriz. Onlara iki kez azap edeceğiz, sonra da onlar büyük bir azaba sevk olunacaklar.”⁶⁰

Dahhâk şöyle der: “Bana ulaştığına göre iki azaptan maksat a) katledilmeleri, b) katledilmelerinden sonraki berzaktır. Berzah ise ölüm ile yeniden dirilme arasındaki süredir. Sonra da Cehennem azabına sevk edilirler.”⁶¹ Mukâtil b. Süleyman (v. 150/767) âyette bahsedilen iki azabın bir defa dünyada, bir defa

⁵⁷ Tevbe, 74.

⁵⁸ Râzî, *age*, C. XVI, s. 105.

⁵⁹ Ebû Hayyân, *age*, C. V, s. 466.

⁶⁰ Tevbe, 101.

⁶¹ *Tefsîru Dahhâk*, C. I, s. 419.

da kabirde olacağını söylemiştir.⁶² Bu görüşün Ebû Mutî (v. 199/814) ve Ebû Hanîfe'den (v. 150/767) nakledildiğini söyleyen Cürcânî, "Kim, «Ben kabir azabını tanımam» derse o, helâk olmuş habîs Cehmiyye tabakasındandır. Çünkü o bu âyeti inkâr etmiştir" der.⁶³

İlk devir müfessirleri bu âyette bahsedilen iki azaptan birini sadece kabir azabıyla tefsir ederken Taberî'ye geldiğimizde görüşler çoğalmıştır. Taberî, iki azabı, "biri dünyada, diğeri kabirde" diye tefsir ettikten sonra diğeri görüşleri zikretmeye başlar:

1) Bunların biri, münafıkların rezil olmalarıdır. Allah Teâlâ Rasûlü'nün lisanıyla onların hâlini ortaya çıkarmış, içlerinde gizledikleri düşünceleri insanlara açıklamıştır. Diğeri de kabir azabıdır. Bu görüş İbn Abbâs ve Ebû Mâlik'ten (v. 91-100/709-718)⁶⁴ rivayet edilmiştir.

2) Biri dünyada esir edilmeleri, öldürülmeleri, açlık ve korku çekmeleri, diğeri kabir azabıdır. Bu görüş Mücâhid ve Ebû Mâlik'ten rivayet edilmiştir.

3) Biri dünyada hastalık ve dert çekmeleri, diğeri âhirette kabir azabıdır. Bu görüş Katâde, Hasan Basrî ve İbn Cüreyc'den (v. 150/767) nakledilmiştir.

4) Biri malları ve evlatları hususunda başlarına gelen musibetler, diğeri Cehennem azabıdır. İbn Zeyd, "Onların malları ve çocukları seni imrendirmesin. Çünkü Allah bunlarla, ancak dünya hayatında onların azaplarını çoğaltmayı ve onların kâfir olarak canlarının çıkmasını istiyor."⁶⁵ âyetini zikrederek kâfirle-

⁶² Mukâtil b. Süleyman b. Beşir el-Ezdî el-Belhî, Ebû'l-Hasen (v. 150/767), *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, thk. Abdullah Mahmûd Şahhâte, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, 1423, C. I- V, s. 387.

⁶³ Cürcânî, *age*, C. II, s. 916.

⁶⁴ Ebû Mâlik Gazvân el-Ğifârî el-Kûfî, tâbiînün orta tabakasındandır, sikadır. Tefsir sahibidir, az hadis rivayet etmiştir. (İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Meni ez-Zühri (v. 230/845), *et-Tabakâtü'l-kübrâ* (C. I-IX), Beyrut: Dâru Sâdır, ts., C. VI, 295; Mizzi, Yûsuf b. Abdi'r-Rahmân b. Yûsuf, Ebû'l-Haccâc Cemâluddîn ibnü'z-Zekî Ebî Muhammed el-Kudâî, (v. 742/1341), *Tehzibü'l-Kemâl fî esmâ'ir-ricâl* (C. I-XXXV), thk. Beşşâr Avvâd Marûf, Beyrut: Risâle, 1400/1980, C. XXIII, s. 100)

⁶⁵ Tevbe, 55.

rin mallarına ve evlatlarına gelen musibetlerin onlar için azap, mü'minlerin başına gelenlerin ise kendileri için ecir olduğunu söyler.

5) Biri dünyadaki hadler, diğeri kabir azabıdır. Bu görüş çok zayıf bir senetle İbn Abbas'tan nakledilmiştir.

6) Biri mallarından zekât alınması, diğeri kabir azabıdır. Bu görüş Hasan Basrî'den nakledilmiştir.

7) Biri İslâm'ın gelişi ve gelişmesi sebebiyle duydukları öfke ve gayz, diğeri de kabre vardıkları zaman çekecekleri kabir azabıdır. Sonra da sevkedilecekleri büyük azap, yani âhret azabı ve orada ebedî kalmalarıdır.⁶⁶

Münafıklara vaad edilen iki azapla ilgili bu görüşleri zikreden Taberî, kendi kanaatini söyleyerek evlâ olan görüşün, bu azapların ne olduğunun bilinmemesi olduğunu ifade eder. Allah Teâlâ nifakta direnen bu inatçılara iki defa azap edeceğini haber vermiş, ancak bu iki azabın ne olduğuna dair sarih bir ifade kullanmamıştır. Âyetin maksadı, müfessirlerden nakledilen görüşlerin biri olabilir, ancak bunun hangisi olduğuna dair bir bilgimiz yoktur. Bu düşüncelerini dile getiren Taberî, en son şu görüşe vurgu yapar: "Âyetin «sonra da büyük bir azaba sevk olunacaklar» kısmı, iki azabın da Cehennem'e girmeden önce olacağına delâlet eder. En galip görüşe göre bu iki azaptan biri kabir dedir."⁶⁷

Âyetle ilgili yukarıdaki görüşleri zikreden Beğavî, temrîz sığasıyla (denildi ki diyerek) şunları da ilave eder:

1) Bu azapların ilki, ruhlarını kabzederken meleklerin yüzlerine ve sırtlarına vurması, ikincisi de kabir azabıdır.

2) İlki mescitlerinin (Mescid-i Dırâr'ın) yakılması, diğeri de Cehennem ateşiyle yakılmalarıdır.⁶⁸

Zemaşerî, birinci azabın öldürülme, ikinci azabın kabir azabı veya birincinin rezil olmaları, ikincisinin de kabir azabı olduğunu ifade eder. İbn Ab-

⁶⁶ İbn Ebî Hâtim bu görüşleri altı maddede zikreder ama tercihte bulunmaz. (İbn Ebî Hâtim, *age*, C. VI, s. 1871).

⁶⁷ Taberî, *age*, C. XIV, s. 441-445.

⁶⁸ Beğavî, *age*, C. IV, s. 89.

bas'tan, ashabın bu hususta ihtilaf ettiğini naklettikten sonra münafıkların mescidde rezil edilmeleri rivayetine yer verir ve bunun birinci, kabir azabının da ikinci azap olduğunu bildirir. Yine Zemahşerî, Hasan Basrî'nin görüşüne temas ederek ona göre birincinin mallarından zekât alınması, ikincisinin de bedenlerinin ibadetlerle yorulması olduğunu kaydeder.⁶⁹ Münafıklar zekâti yük olarak gördükleri, ibadetleri de inanmadan yapmak zorunda kaldıkları ve sevap kazanamadıkları için⁷⁰ bu onlar için âdeti büyük bir cezadır.

İbn Atıyye'ye göre, lafız, azabın üç yerde olmasını gerektirir. Müfessirlerin çoğunluğuna göre orta azap kabir azabıdır. İlk azap hususunda ihtilaf edildiğini söyleyen İbn Atıyye, yukarıdaki görüşleri zikreder.⁷¹ Râzî, hayatın dünya, kabir ve âhiret olmak üzere üç merteye olduğunu; buradaki ilk azabın bütün kısımlarıyla dünya azabını, ikincinin kabir azabını, büyük azabın da üçüncü hayattaki azabı ifade ettiğini söyler.⁷² Ebu's-Suûd'a (v. 982/1574) göre azapların tekrarlanmasının sebebi, küfürle birlikte nifaka da düşmüş olmaları veya nifaka inatla devam etmeleri olabilir. Ona göre "iki kere"den kastın teksir (çokluğu ifade) olması da mümkündür. Tıpkı "Sonra gözünü, tekrar tekrar çevir bak!"⁷³ âyetinde olduğu gibi.⁷⁴

Yaptığımız nakil ve izahlardan anlaşıldığı üzere bu âyette bahsedilen ikinci azabın kabir azabı olduğu müfessirlerin çoğu tarafından kabul edilmiştir. Âyet-i kerimenin kabir azabına delâleti kuvvetlidir.

(5) İsrâ, 75:

Özelde Allah Rasûlü'ne (s.a.v) hitap eden, ancak genelde ümmetini ikâz için söylenen ve müşriklere meyledip, haktan tâviz verdikleri takdirde hayatın azabının kat kat tattırılacağını bildiren tehdidi, bazı müfessirler kabir azabı

⁶⁹ Zemahşerî, *age*, C. II, s. 306. Krş. Neseî, *age*, C. I, s. 706; Beydâvî, *age*, C. III, s. 96.

⁷⁰ Ebü's-Suûd Muhammed b. Muhammed b. Mustafa el-İmâdî (v. 982/1574), *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm* (C. I-IX), Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts., C. IV, s. 98.

⁷¹ İbn Atıyye, *age*, C. III, s. 76.

⁷² Râzî, *age*, C. XVI, s. 131.

⁷³ Mülk, 4.

⁷⁴ Ebü's-Suûd, *age*, C. IV, s. 98.

olarak tefsir etmişlerdir: “O zaman, hiç şüphesiz sana hayatın ve ölümün acılarını kat kat tattırırđık; sonra bize karşı kendin için bir yardımcı da bulamazdın.”⁷⁵

Mücâhid, İbn Kuteybe (v. 276/889), Taberî, İbnü'l-Cevzî gibi müfessirler, âyetin ilgili kısmını “dünya azabı ve âhîret azabı” diye tefsir ederler.⁷⁶ Zemahşerî burada âhîret azabı ile kabir azabının ikişer kat verileceğinin kastedildiğini söyler ve şöyle izah eder: “İki azap vardır, a) ölümdaki azaptır ki o kabir azabıdır, b) âhîret hayatındaki azaptır ki o da Cehennem azabıdır.” Daha sonra Zemahşerî, “ضِعْفَ الْحَيَاةِ”tan maksadın dünya hayatının azabı, “ضِعْفَ الْمَمَاتِ”tan kastın da ölümü takip eden kabir azabı ve Cehennem azabı olabileceğini, bunun da mümkün olduğunu söyler.⁷⁷

Bazı müfessirler bu âyet-i kerimede kabir azabına bir işaret olduğunu ifade etseler de mesele iyice tahkik edildiğinde bu yöndeki görüşün zayıf kaldığı görülecektir.

(6) Meryem, 15, 33:

Yahya ve İsa (a.s)’ın üzerlerine ölecekleri gün selâm edilmesini, kabir azabından selamette kalmaları şeklinde açıklayan müfessirler olmuştur: “Doğduğu gün, öleceğı gün ve diri olarak kabirden kaldırılacağı gün ona selam olsun!”⁷⁸

Bir kısım müfessirler, âyette bahsedilen selâmın, öldüğü gün, kabir azabından kendisi için bir eman olmasını anlamışlardır.⁷⁹ Taberî, Allah Teâlâ tara-

⁷⁵ İsrâ, 75.

⁷⁶ *Tefsîru Mücâhid*, s. 440; İbn Kuteybe, *age*, s. 220; Taberî, *age*, C. XVII, s. 509; İbnü'l-Cevzî, *age*, C. III, s. 43.

⁷⁷ Zemahşerî, *age*, C. II, 684-685; Ebû Hayyân, *age*, C. VII, s. 90.

⁷⁸ Meryem, 15, 33.

⁷⁹ Râzî, *age*, C. XXI, 518; Beydâvî, *age*, C. IV, s. 7; Ebû Hayyân, *age*, C. VII, s. 246; Ebü's-Suûd, Muhammed b. Muhammed b. Mustafa el-İmâdî (v. 982/1574), *İrşâdü'l-'akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm* (C. I-IX), Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts., C. V, s. 259.

findan onlara, sual meleklerine ve ilk defa gördükleri dehşet verici şeylerin korkusuna karşı bir emân verildiği görüşündedir.⁸⁰

Âlûsî (v. 1270/1854), Yahyâ (a.s)’ın dünyadan ayrılığın verdiği yalnızlık hissi ve kabir azabından selâmette kaldığını söyler.⁸¹

Izz b. Abdisselâm, Meryem, 33’teki benzer ifadeyi, İsa (a.s)’ın kabrin sıkıştırmasından selâmette kalması şeklinde tefsir eder. Gerekçe olarak da onun yeryüzüne defnedilmediğini ileri sürer.⁸²

Hz. İsa ve Hz. Yahyâ (a.s) hakkında birbirine yakın ifadelerin yer aldığı bu iki âyet-i kerime (Meryem, 15, 33), üç âlemin başlangıcına işaret etmesi bakımından konumuzla kuvvetli bir bağa sahiptir. Dünya, berzah ve âhret hayatlarının başlangıcında insanı bir takım sıkıntıların beklediğini göstermektedir. Bu sıkıntıların azdan çoğa doğru artarak gittiğini söylemek mümkündür. Ölüm esnasındaki sıkıntıları da kabir azabı cümlesinden sayacak olursak bu âyetlerin konuya delâletinin muhtemel olduğunu söyleyebiliriz.

(7) Tâ-hâ, 124:

Müfessirlerin, kabir azabının varlığına delil olabileceğine sıkça vurgu yaptıkları âyetlerden biri de şudur: “Kim de zikrimden yüz çevirirse şüphesiz onun sıkıntılı bir hayatı olacak ve biz onu, kıyamet günü kör olarak haşredeceğiz.”⁸³

İlk müfessirler “مَعِيشَةً ضَنْكًا” kısmını, “Dar ve sıkıntılı bir hayat. Bundan murâd da kabir azabıdır.” şeklinde tefsir ederler.⁸⁴ Mücâhid, “kabri ona daral-

⁸⁰ Taberî, *age*, C. XVIII, s. 160.

⁸¹ Âlûsî, Şihabüddin Seyyid Mahmûd b. Abdullah el-Huseynî (v. 1270/1854), *Rûhu'l-me'ânî fî tefsiri'l-Kur'ânî'l-'azîm ve's-seb'î'l-mesânî* (C. I-XVI), thk. Ali Abdülbârî Atıyye, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415, C. VIII, s. 393.

⁸² Izz b. Abdisselâm, *Tefsiru'l-Kur'ân*, C. II, s. 277.

⁸³ Tâ-hâ, 124.

⁸⁴ Yahyâ b. Sellâm b. Ebî Sa'lebe et-Teymî el-Basrî sümme Kayravânî (v. 200/815), *Tefsiru Yahyâ b. Sellâm* (C. I-II), thk. Dr. Hind Şelebî, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1425/2004, C. I, s. 286; Cürçânî, *age*, C. III, s. 1207.

tılır” der.⁸⁵ Taberî, bu dar ve sıkıntılı hayatın nerede olacağı hususunda ihtilâf edildiğini bildirdikten sonra şu görüşleri zikreder:

1) Bu sıkıntılı hayat âhirette Cehennem’de olacaktır. Allah’ın zikrinden yüz çevirenlere orada diken ve zakkum yedirilecek; kan, irin ve gözyaşının birbirine karıştığı Cehennemliklerin usâresi (öz suyu) içirilecektir. Bu görüş Hasan Basrî, İbn Zeyd ve Katâde’den nakledilir.

2) Burada kastedilen, dünyada haram kazançla geçirilen bir hayattır. Haram ne kadar çok da olsa aslında az ve dardır. Tâbiünden İkrime (v. 105) bu ifadeyi, “Allah’ın ona haramdan verdiği bol kazanç”; Kays b. Ebî Hâzim (v. 97/715[?]), “Günahları içinde kazandığı rızık”; Dahhâk, “Habîs kazanç, pis işler ve kötü rızık” diye tefsir etmiştir.⁸⁶

3) Bunlar öyle insanlardır ki maişetleri geniş bile olsa aslında dardır. Çünkü onlar infak ettiklerinde Allah’ın bunun yerine yenisini vereceğine inanmadan infak ederler, onlar Allah’ın lütfundan ümit kesmişlerdir ve Rablerine karşı sûizan beslerler, bu sebeple de hayatları sıkıntı ile dolar ve daralır. Bu hususta İbn Abbas’tan bir rivayet zikredilir.

4) Bu dar ve sıkıntılı hayat onlar için Berzah’ta olacaktır. Bu da kabir azabıdır. Bu hususta Ebû Saîd el-Hudrî’den rivayetler zikredilir. Kabri kâfiri sıkır, kaburga kemikleri birbirine geçer. Ebû Hüreyre’den de aynı görüş nakledilir. Abdullah b. Mes’ûd da bunun kabir azabı olduğunu söylemiştir. Tâbiünün müfessirlerinden Süddî (v. 127/745) ve Ebû Sâlih’ten (v. 111-120/729-737[?]) de aynı tefsir nakledilir.⁸⁷

Bu görüşleri zikreden Taberî, bunların en uygun olanının kabir azabını tercih eden görüş olduğunu söyler. Bu konuda bir hadis nakleder ancak bu riva-

⁸⁵ *Tefsîru Mücâhid*, s. 467.

⁸⁶ Taberî, *age*, C. XVIII, s. 392.

⁸⁷ İbn Ebî Hâtim (C. VII, 2439) ve Beğavî (C. V, 301) de aynı görüşleri nakleder. Zemaşerî, kabir azabı ile Cehennem’de yedirilecek diken ve zakkûmu zikreder (C. III, 95). Ayrıca bkz. İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmâil b. Ömer b. Kesîr el-Kureşî el-Basrî ed-Dimeşki (v. 774/1373), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm* (C. I-VIII), thk. Sâmî b. Muhammed Selâme, Dâru't-Taybe, 1420/1999, C. V, s. 324; Süyûtî, *el-İklil*, s. 177.

yetin senedi muhaddisler tarafından zayıf görülmüştür.⁸⁸ Bunun ardından Taberî şu değerlendirmede bulunur: Cenâb-ı Hak bu konuyu bitirirken “Âhiret azabı, elbette daha şiddetli ve daha süreklidir.” buyuruyor.⁸⁹ Bu ifadeden Allah’ın kâfirlere vereceği dar hayatın âhiret azabından önce olacağı anlaşılır. Eğer dar hayat âhirette olsaydı bu ifadenin anlaşılır bir manası olmazdı. Eğer onlar için âhiretten önce bir azap geçmezse âhiretteki azap da ondan daha şiddetli olamaz, bu durumda âyetteki bu ifade bâtil olurdu. Âhiret azabından önce başka bir azabın varlığı kesinleşince, o zaman bu sıkıntılı hayat ya dünyada ya da yeniden dirilmeden evvel kabirlerinde olacaktır. Dünya hayatında olduğunu kabul etsek o zaman Allah’ın zikrinden yüz çeviren her kâfirin dünyada darlık içinde olması gerekir. Dünyada kâfirlerden pek çoğunun, Allah’ın zikrine yönelen mü’minlerin çoğundan daha geniş ve rahat bir hayat yaşadığını görüyoruz. Bu durum, âyette bahsedilen cezanın dünya hayatında olmadığına delâlet eder. Sıkıntılı hayatın âhirette ve dünyada olmadığı böylece anlaşıldığına göre geriye üçüncü görüş kalıyor ki sahih olan da budur. Yani Allah’ın zikrinden yüz çeviren kâfirlere verilecek sıkıntılı ve meşakkatli hayat Berzah’ta olacaktır.⁹⁰ Taberî’nin bu akıl yürütmesi gerçekten ikna edicidir.

Kurtubî, dördüncü görüş olarak kabir azabını zikreder ve “sahihi olan da budur” der.⁹¹ Hâsılı müfessirler bu âyette kabir azabının kastedildiği hususunda neredeyse ittifak etmişlerdir.

(8) Secde, 21:

Fâsıklar için Cehennem azabından önce başka bir azabın daha olduğunu bildiren şu âyet-i kerimenin tefsirinde de “kabir azabı” görüşüne yer verenler olmuştur: “Şu da muhakkak ki onlara, en büyük azaptan evvel yakın azaptan da tattıracağız! Ümid edilir ki dönerler.”⁹²

⁸⁸ Hadisin râvilerinden Derrâc’ın Ebü’l-Heysem’den gelen rivayetleri zayıf görülmüştür. Bkz. Dârimî, Rikâk, s. 94/2818; Ahmed, C. XVII, s. 434 (Arnaût); Heysemî, C. III, s. 55.

⁸⁹ Tâ-hâ, 127.

⁹⁰ Taberî, *age*, C. XVIII, s. 394.

⁹¹ Kurtubî, *age*, C. XI, s. 259.

⁹² Secde, 21.

Ferrâ (v. 207/822), âyette geçen “yakın azab”ı, “dünyada başlarına gelen musibetler” şeklinde tefsir eder.⁹³ Taberî, Mücâhid’in buradaki yakın azabı kabir azabı ve dünyadaki azap şeklinde tefsir ettiğini nakleder, ancak başka bir görüşü tercih eder. Kastedilenin, fâsıkların başına gelen açlık, öldürülme gibi musibetler olduğunu söyler.⁹⁴ İbn Ebî Hâtim de diğer görüşleri ve Mücâhid’in görüşünü zikreder.⁹⁵

Beğavî’nin nakline göre, Übey b. Ka’b (v. 33/654 [?]), Dahhâk, Hasan Basrî ve İbrahim en-Nehaî (v. 96/714) “yakın azab”ı, dünyanın musibetleri ve hastalıkları olarak tefsir etmişlerdir. İbn Abbâs’tan da böyle bir görüş rivayet edilmiştir. İkrime, hadlerin kastedildiğini söylemiştir. Mukâtil, Mekke’de yedi sene süren ve müşrikleri leş, kemik ve köpek yemeye mecbur bırakan açlıkla tefsir etmiştir. İbn Mes’ûd, müşriklerin Bedir’de kılıçla öldürülmeleri olduğunu söylemiş, Katâde ve Süddî de bu görüşe katılmışlardır.⁹⁶

Zemaşerî, İbn Atıyye, Ebû Hayyân, yakın azabın öldürülme, esir edilme, yedi sene kıtlık gibi dünyevî azaplar olduğunu söyledikten sonra Mücâhid’in “kabir azabı” rivayetini zikrederler.⁹⁷ Berâ b. Âzib’den de kabir azabı olduğuna dair bir rivâyet gelmiştir.⁹⁸

İbnü’l-Cevzî bununla ilgili altı görüş olduğunu söyleyerek yukarıdaki görüşleri zikretmiş, beşinci sırada kabir azabını saymış ancak herhangi bir tercihte bulunmamıştır.⁹⁹

Bu âyette müfessirlerin ağırlıklı görüşü yakın azaptan kastın dünya musibetleri olmasıdır. Kabir azabı olduğunu söyleyenler olmuşsa da bu görüş zayıf kalmıştır.

⁹³ Ferrâ, Ebû Zekerriyya Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh b. Manzûr ed-Deylemî (v. 207/822), *Meâni’l-Kur’ân* (C. I-III)thk. Ahmed Yûsuf en-Necâtive diğerleri, Mısır: Dâru’l-Mısriyye, ts., C. II, s. 332.

⁹⁴ Taberî, *age*, XX, s. 191. Bkz. Râzî, *age*, C. XXV, s. 148.

⁹⁵ İbn Ebî Hâtim, *age*, C. IX, s. 3110.

⁹⁶ Beğavî, *age*, C. VI, s. 308.

⁹⁷ Zemaşerî, *age*, C. III, s. 513; İbn Atıyye, *age*, C. IV, s. 363-364; Ebû Hayyân, *age*, C. VIII, s. 438-439.

⁹⁸ İzz b. Abdisselâm, C. II, s. 553.

⁹⁹ İbnü’l-Cevzî, *age*, C. III, s. 442.

(9) Mü'min, 45-46:

Firavun (m.ö. 12. asır) hanedanının sabah akşam ateşe arz edildiklerini bildiren âyet-i kerime, kabir azabının en kuvvetli delillerinden biri olarak görülmüştür: “Nihayet Allah, onların kurduğu tuzağın fenâlıklarından o (mü'mini) korudu, Firavun hanedanını ise o kötü azap kuşatıverdi: Ateş... Sabah akşam ona arz edilirler. Kıyametin koptuğu gün de: «Firavun hanedanını en şiddetli azaba atın!» (denir).”¹⁰⁰

Burada Firavun hanedanından kasıt kavminden ona tâbî olanlardır.¹⁰¹ Mücâhid, “dünya durdukça bu azap devam edecektir” diyerek âyeti kabir azabıyla tefsir ettiğini ortaya koymuştur.¹⁰² Ferrâ, âhirette sabah ve akşam vakitlerinin olmadığını, dolayısıyla âyette bahsedilen vaktin dünyanın sabah ve akşamları olduğunu söylemiştir.¹⁰³ Onlar azap olarak sabah akşam Cehennem'deki menzillerine arz edilirler ve kendilerine “Ey Firavun ehli, işte buralar sizin menzillerinizdir” denir. Bu, onları küçük düşürücü bir azarlama ve cezadır.¹⁰⁴

Taberî, onların sabah akşam Cehennem'e arz edileceklerini, ancak bunun keyfiyetine dair açık bir ifadenin olmadığını söyler.¹⁰⁵ Rasûlullah (s.a.v) bu âyetin tefsiri mahiyetinde, vefat eden kişiye sabah akşam makamının gösterildiğini, o kimse Cennet ehlinen ise Cennet ehlinin makamlarından bir makam, Cehennem ehlinen ise Cehennem'in hücrelerinden bir karargâh gösterildiğini ve ona: “Burası senin yerindir, kıyamet günü Allah seni buraya gönderecektir” denildiğini¹⁰⁶ ve bunun yeniden diriltihip asıl kalacağı yere varınca kadar devam edeceğini haber verir.¹⁰⁷

¹⁰⁰ Mü'min, 45-46.

¹⁰¹ Taberî, *age*, C. XXI, s. 395.

¹⁰² *Tefsîru Mücâhid*, s. 583; Taberî, *age*, C. XXI, s. 395, 397.

¹⁰³ Ferrâ, *age*, C. III, s. 9.

¹⁰⁴ Taberî, *age*, C. XXI, s. 396.

¹⁰⁵ Taberî, *age*, C. XXI, s. 397.

¹⁰⁶ Buhârî, “Cenaiz”, s. 90.

¹⁰⁷ Buhârî, “Rikâk”, s. 42.

Kirmânî (v. 505/1111), bu âyeti, mâtuf ile mâtufun aleyhin gayriyyeti sebebiyle kabir azabına en kuvvetli delil olarak görmüştür.¹⁰⁸ Zemaşerî, kabir azabını ispat etmek için bu âyetle istidlal edildiğini söyler.¹⁰⁹ İbnü'l-Cevzî, “Bu âyet kabir azabına delâlet eder. Çünkü Allah Teâlâ âyetin devamında onlar için âhirette nasıl bir azap olduğunu beyan etmiştir.” der.¹¹⁰ Beydâvî de bu âyet-i kerimenin, rûhun bâkî olduğuna ve kabir azabının varlığına delil olduğunu söylemiştir.¹¹¹ Âlûsî, “ateşi”in, berzah ateşi, ondan murâdın da kabir azabı olduğunu ifade etmiştir.¹¹²

Âyet-i kerimenin kabir azabına delâleti çok kuvvetli görünmektedir. Müfessirler de zaten bu hususta ittifak etmiş durumdadır.

(10) Câsiye, 21-22:

Kötülük işleyenlerle sâlih amel işleyenlerin hayatlarında ve ölümlerinde eşit olmayacağını haber veren âyette de kabir azabına işaret edildiğini söyleyen müfessirler olmuştur. Cenâb-ı Hak şöyle buyurur: “Yoksa kötülük işleyenler hayatlarında ve ölümlerinde kendilerini, inanıp sâlih ameller işleyen kimseler ile bir mi tutacağımızı sandılar? Ne kötü hüküm veriyorlar! Allah, gökleri ve yeri hak ile yaratmıştır. Böylece herkes kazancına göre karşılık görür. Onlara haksızlık edilmez.”¹¹³

Bu âyetler, iki grubun ölümden ve berzahta eşit olmayacağına delâlet eder.¹¹⁴ Berzah âleminde görülecek azap ve nimet, ölüm ânındaki müjde ve azapla ve kişiye makamının gösterilmesiyle başlar. Zira meleklerin ölüm ânında kâfirleri

¹⁰⁸ Kirmânî, Mahmûd b. Hamza b. Nasr, Tâcu'l-Kurrâ (v. 505/1111), *Ğarâibu't-tefsîr ve acâibu't-te'vîl* (C. I-II), Cide: Dâru'l-Kıble, ts., C. II, s. 1031; Süyûtî, *el-İklîl*, s. 226.

¹⁰⁹ Zemaşerî, *age*, I C. V, 170; Râzî, *age*, C. XXVII, 521; İbn Kesîr, *age*, C. VII, s. 146.

¹¹⁰ İbnü'l-Cevzî, C. IV, s. 40.

¹¹¹ Beydâvî, *age*, C. V, s. 59. Bu husustaki rivayetler için bkz. İbn Kesîr, *age*, C. VII, s. 147.

¹¹² Âlûsî, *age*, C. XV, s. 88.

¹¹³ Câsiye, 21-22. Krş. Secde, 18-20.

¹¹⁴ Bkz. Râzî, *age*, C. XXVII, 676-677; Beydâvî, *age*, C. V, s. 107; Âlûsî, *age*, C. XIII, s. 148; Toprak, Süleyman, *Ölümden Sonraki Hayat Kabir Hayatı*, Konya, 1989, s. 315.

azarlamaları ve onlara vurmaları¹¹⁵ da bir nevi azaptır. Aynı şekilde sâlih mü'minlere rıfk ile muamele etmeleri ve âhiretteki makamlarıyla müjdelemeleri de bir nimettir.¹¹⁶

Tefsir âlimlerinden bu âyeti mü'minler mü'min olarak yaşar ve öyle ölürler, kâfirler de kâfir olarak yaşar ve öyle ölürler diye anlayan ve bu iki hâl ve varacakları mahallin birbirinden ne kadar uzak olduğunu söyleyenler de vardır.¹¹⁷ Ancak müfessirler umumiyetle kabirdeki muâheze ve ikramdan bahsetmişler, bunların bir olmayacağını ifade etmişlerdir. Bu da kabir azabı ve nimetine delâlet etmektedir. Ancak bu delâlet çok kuvvetli değildir.

(11) Tûr, 47:

Âhîret azabından evvel başka bir azabın daha olduğunu bildiren âyetlerden biri de şudur: “O zâlimlere, ondan (âhîret azabından) evvel başka bir azap daha vardır, lâkin pek çoğu bilmez.”¹¹⁸

Zâlimlere, çarpılacakları günden (yevmü's-sa'ka) önce vaad edilen azabın ne olduğu hususunda ihtilaf edildiğini söyleyen Taberî, kabir azabı, açlık, dünyada mal ve çocuklarının gitmesi şeklinde başlarına gelen musibetleri zikreder. Sonra da kendi görüşünü beyan eder: Allah Teâlâ, inkâr etmek sûretiyle kendisine zulmeden kimselere kıyamet gününden evvel bir azap vaad etmiştir. Kabir azabı kıyametten öncedir, çünkü Berzah'tadır. Kureyş müşriklerinin uğradığı açlık ve musibetler de kıyametten öncedir. Allah Teâlâ bu azap çeşitlerinden herhangi birini tahsis etmemiş, umumi ifade kullanmıştır. Bu sayılanların hepsi de onlar için azaptır. O hâlde Allah'ı inkâr edenlerin başına kıyametten önce bir azap gelecektir, ancak onların çoğu bu azabı tadacağını bilmez.¹¹⁹ Yani Taberî herhangi bir tercihte bulunmaz ve bu azabın kabirde olabileceği gibi dünyada olmasının da mümkün olduğuna işaret eder.

Beğavî, “âhiretteki azaptan önce dünyada bir azap” diye tefsir ettikten sonra İbn Abbas'ın “Bedir'de öldürme”, Dahhâk'ın “açlık ve yedi sene kıtlık”, Berâ

¹¹⁵ Bkz. En'âm, 93; Enfâl, 50.

¹¹⁶ Toprak, *Kabir Hayatı*, s. 316.

¹¹⁷ İbnü'l-Cevzî, *age*, C. IV, s. 99.

¹¹⁸ Tûr, 47.

¹¹⁹ Taberî, *age*, C. XXII, s. 486-488.

b. Âzib (r.a.)'in de "kabir azabı" diye tefsir ettiklerini nakleder.¹²⁰ Sahabeden İbn Abbâs (r.a) da, kabir azabının varlığına bu âyeti delil getirmiştir.¹²¹

Râzî, bu âyette bahsedilen azabın Bedir olduğu kabul edilirse, zalimlerden kastın Mekke ehli, kabir azabı olduğu söylenirse umumi olarak bütün zâlimler olacağını ifade eder.¹²² Râzî de Taberî gibi tercihte bulunmaz, ikisinin de olabileceğine işaret eder. Görüldüğü üzere müfessirler burada kesin bir kanaat izhar etmemişler, ikisinin de olabileceğine işaret etmişlerdir. Dolayısıyla âyetin kabir azabına delâleti çok kuvvetli değildir.

(12) Mücâdele, 15:

Allah'ın gazabını hak eden bir topluluğu dost edinen mü'minlere yönelik bir tehdidi ifade eden "Allah onlara çetin bir azap hazırlamıştır."¹²³ âyet-i kerimesinin kabir azabına işaret ettiğini söyleyen müfessirler olmuştur. Fahreddin Râzî, bazı muhakkık âlimlere göre bu âyetten murâdın kabir azabı olduğunu söyler. Çünkü bir âyet sonra ikinci bir tehdit gelmekte ve onlar için alçaltıcı bir azap (عذاب مهين) olduğu bildirilmektedir. İki âyetin de aynı azabı ifade etmesi tekrar olacağından Kur'ân'ın fesahat ve belâğatına uygun görülmemiştir.¹²⁴ Beydâvî, Ebu's-Suûd ve Âlûsî de ikinci bir görüş olarak kabir azabını zikrederler.¹²⁵

İbn Atıyye ve Ebû Hayyân âhiret azabı olduğunu söylemişlerdir.¹²⁶ Zemahşerî, Nesefî (v. 710/1310) ve Ebu's-Suûd, kelimenin nekre olmasından hareketle giderek artan şiddetli bir çeşit azap olduğunu söylemiş, umumi bir mana vermişlerdir.¹²⁷

¹²⁰ Beğavî, *age*, C. VII, s. 394; Zemahşerî, *age*, C. IV, s. 415; İbnü'l-Cevzî, *age*, C. IV, s. 181.

¹²¹ İbn Atıyye, *age*, C. V, s. 194; Süyûtî, *el-İklîl*, s. 248.

¹²² Râzî, *age*, C. XXVIII, s. 227.

¹²³ Mücâdele, 15.

¹²⁴ Râzî, *age*, C. XXIX, s. 497.

¹²⁵ Beydâvî, *age*, C. V, s. 196; Ebu's-Suûd, *age*, C. VIII, s. 222; Âlûsî, *age*, C. XIV, s. 227.

¹²⁶ İbn Atıyye, *age*, C. V, s. 281; Ebû Hayyân, *age*, C. X, s. 129-130.

¹²⁷ Zemahşerî, *age*, C. IV, 495; Nesefî, Ebü'l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd, Hâfîzu'd-Dîn (v. 710/1310), *Medâriku't-Tenzil ve hakâiku't-te'vil* (C. I-III), thk.

Bu âyet-i kerimelerde de açık bir ifade olmadığı için müfessirler ihtilaf etmişlerdir. Kimisi burada tekrarın uygun olmadığını, bu sebeple iki farklı azaptan bahsedilmiş olması gerektiğini söylerken kimisi de uyarı ve tehdidi şiddetlendirmek için azabın iki defa tekrar edildiğini, makamın tekrar makamı olduğunu, bununla birlikte azabın iki farklı vasfı söylenerek ifadeye bir güzellik katıldığını söyler.¹²⁸ Bu sebeple âyetlerin kabir azabına delâleti kuvvetli değildir.

(13) Nûh, 25:

Pek çok müfessir, Nûh (a.s)’ın kavminin Tûfân ile boğulduktan sonra hemen ateşe atıldıklarını ifade eden âyetin kabir azabına işaret ettiğini söylemiştir: “Bunlar, birçok günahları sebebiyle suda boğuldular ve (büyük) bir ateşe sokuldular. O zaman Allah’a karşı yardımcıları da bulamadılar.”¹²⁹

Taberî, bu ateşin Cehennem olduğunu söyler.¹³⁰ Beğavî, Dahhâk’ın “O azap dünyada aynı anda gerçekleşiyordu, bir taraftan boğuluyorlar, bir taraftan da yanıyorlardı” dediğini, Mukâtil’in de âhirette ateşe atıldıklarını söylediğini nakleder.¹³¹

Zemahşerî, ateşe girmelerinin âhirette olacağını söyler. Bu azap çok yakın olduğu ve mutlaka gerçekleşeceği için sanki boğulmanın peşinden hemen oraya girmişler gibi bir ifade kullanılmıştır. Zemahşerî ikinci görüş olarak burada kabir azabının kastedilmiş olabileceğini söyler. Kabir azabı için insanın mutlaka toprağa gömülmesi gerekmediğine işaret ederek “Kişi suda boğulsa veya ateşte yansa ya da onu yırtıcı hayvanlar ve kuşlar yese bile, yine de kabre gömülenlere dokunan azap onun başına da gelir” der.¹³²Berzah hayatının imkân ve şartlarının dünya hayatından farklı olması, bunu mümkün kılmak-

Yusuf Ali Büdeyvi, Beyrut: Dâru’l-Kelimi’t-Tayyib, 1419/1998, C. III, s. 451; Ebü’s-Suûd, *age*, C. VIII, s. 222.

¹²⁸ İbn Âşûr, Muhammed Tâhir b. Muhammed b. Muhammed Tâhir et-Tûnusî (v. 1393/1973), *et-Tahrîr ve’t-Tenvîr* (C. I-XXX), Tûnus: ed-Dâru’t-Tûnusiyye, 1984, C. XXVIII, s. 50.

¹²⁹ Nûh, 25.

¹³⁰ Taberî, *age*, C. XXIII, s. 641.

¹³¹ Beğavî, *age*, C. VIII, s. 233.

¹³² Zemahşerî, *age*, C. IV, s. 620.

tadır. Kabir azabı için mutlaka toprağa gömülmek gerekmediğine delil olarak bir hadis-i şerif de zikredilir. Rasûlullah (s.a.v) önceki ümmetlerden günah işlemekte aşırı giden bir adamın, oğullarına: “Ben ölünce, cesedimi yakın, külümü iyice ezin ve rüzgârın önünde savurun. Allah’a yemin olsun ki, eğer Rabbim beni bir yakalarsa hiç kimseye tattırmadığı azabı tattırır!” diye vasiyet ettiğini, onların da bu vasiyeti yerine getirdiklerini haber vermiştir. Bunun üzerine Allah Teâlâ yeryüzüne emrederek: “Senden ondan ne varsa bir araya getir!” buyurmuş, yeryüzü de adamın zerrelere topladığı, adam bir anda kendisini ayakta bulmuştur. Cenâb-ı Hak: “Niçin böyle bir vasiyette bulundun?” diye sorunca da: “Senden korktuğum için ey Rabbim!” cevabını vermiştir. Allah Teâlâ da bu korkusu sebebiyle onu affetmiştir.¹³³ Bu sahih rivayet de kabir suali, azabı ve nimeti için toprağa gömülme şartının olmadığına bir delildir.¹³⁴

İbn Atıyye ve Ebû Hayyân, Nûh (a.s)’ın kavminin ateşe sokulmasından kастın, Cehennem veya sabah akşam ateşe arz edilmeleri olduğunu ifade ederler. Onlara göre ikinci görüşün kabul edilmesi hâlinde “arz”ın, “idhâl” ile ifade edildiğini söylemek gerekecektir.¹³⁵

İbnü’l-Cevzî, İbnü’s-Sâib (el-Kelbi)’den (v. 146/763), “âhirette ateşe girecekleri” görüşünü nakleder. Bu durumda mâzî lâfız istikbâl manasında kullanılmıştır, bu da va‘din hak olduğunu ifade etmek içindir. İbnü’l-Cevzî, bunun çoğunluğun görüşü olduğunu söyler.¹³⁶ Râzî ise bu görüşün herhangi bir delil olmadan âyetin zâhirini terk etmek manasına geldiğini söyleyerek âyetin kabir azabını ispat ettiğini kaydeder.¹³⁷

Beydâvî, Ebu’s-Suûd ve Âlûsî önce kabir azabını, sonra âhîret azabını zikrederler.¹³⁸ Nesefî, “فَادْجُلُوا”daki “fâ”nın, boğulmanın akabinde hemen yakılmak

¹³³ Bkz. Buhârî, “Tevhid”, s. 35, “Enbiya”, s. 50; Müslim, “Tevbe”, s. 25; *Muvatta’*, “Cenaiz”, s. 51; Nesâî, “Cenaiz”, s. 117.

¹³⁴ Âşûr, Abdüllatîf, *Azabü’l-kabir ve naîmuhu ve ızatü’l-mevt*, Mektebetü’l-Kur’ân, yy., ts., s. 98.

¹³⁵ İbn Atıyye, *age*, C. V, 376; Ebû Hayyân, *age*, C. X, s. 288.

¹³⁶ İbnü’l-Cevzî, *age*, C. IV, s. 344.

¹³⁷ Râzî, *age*, C. XXX, s. 659.

¹³⁸ Beydâvî, *age*, C. V, s. 250; Ebü’s-Suûd, *age*, C. IX, 41; Âlûsî, *age*, C. XV, s. 88.

sûretiyle azaba uğradıklarını bildirmek için geldiğini ve bu yönüyle de kabir azabını ispata bir delil olduğunu ifade eder.¹³⁹ İbn Kesîr (v. 774/1373), “Denizlerin akıntılarından ateşin hararetine nakledildiler.” der.¹⁴⁰

Bu âyet-i kerimenin kabir azabına delâleti kuvvetli olmakla birlikte âhîret azabının kastedilmiş olması da muhtemeldir. Nitekim müfessirlerin de ağırlıklı olarak kabir azabı ile tefsir etmekle birlikte, açık bir delil olmadığı için âhîret azabını da zikrettikleri görülmektedir. Hâsılı âyetin kabir azabına delâleti kuvvetli ama kesin değildir.

(14) Tekâsür, 1-5:

Bir kısım tefsir âlimleri, Tekâsür Sûresi'nin kabir azabını açıkça haber verdiğini beyân ederler. Taberî, “Kabirleri ziyaret edinceye kadar” kısmını oraya defnedilinceye kadar diye tefsir eder ve bu âyeti, kabir azabını kabul edenlerin görüşünün sıhhatine delil olarak görür. Zira Allah Teâlâ, çocukluk yarışıyla oyalanan kimseleri tehdit ederek, kabre girdiklerinde kendilerini neyin beklediğini öğreneceklerini söylemektedir.¹⁴¹ Daha sonra Taberî, bu görüşü destekleyen şu rivayeti zikreder: Hz. Ali (r.a), “Bu âyet ininceye kadar biz kabir azabından şüphe ederdik.” demiştir.¹⁴²

Nehhâs, “kabirlere vardığımız zaman bileceksiniz” diye tefsir ettikten sonra Hz. Ali'nin sözünü nakleder.¹⁴³

Tahâvî bu hadisin kabir azabını ispat ettiğini söyler. Rasûlullah (s.a.v)'ın kabir azabından Allah'a sığındığını ifade eden rivayetlerin ise mütevâtir dere-

¹³⁹ Neseî, *age*, C. III, s. 546.

¹⁴⁰ İbn Kesîr, *age*, C. VIII, s. 236.

¹⁴¹ Taberî, *age*, C. XXIV, s. 580.

¹⁴² Taberî, *age*, C. XXIV, s. 580. Bkz. Tirmizî, “Tefsîr”, 102/3355 (Tirmizî hadisin “garîb” olduğunu söyler); Beyhakî, Ahmed b. Huseyn b. Ali b. Musa Husrevcirdî Horasânî, Ebû Bekir (v. 458/1066), *İsbâtü azabi'l-kabr ve süâlül-melekeyn*, thk. Dr. Şeref Mahmûd Kudât, Ammân: Dâru'l-Furkân, 1405, s. 132; Kurtubî, *age*, C. XX, s. 172; İbn Kesîr, *age*, C. VIII, s. 474; Süyûtî, *el-İklîl*, s. 298.

¹⁴³ Nehhâs, *age*, C. V, s. 177.

cesine yükseldiğini söyler.¹⁴⁴ Bu sözyle mânevî mütevâtiri kastetmiş olmalıdır.

İbn Ebî Hâtimde Hz. Ali'den gelen bu rivayete yer verir ve herhangi bir değerlendirmede bulunmaz.¹⁴⁵ O, en sahih senetlerle en yüksek dereceli rivayetleri zikretmeyi prensip edindiğine göre bu görüşü benimsediğini rahatlıkla söyleyebiliriz.

İbn Atıyye'nin nakline göre Hz. Ali (r.a), Tekâsür Sûresi'ndeki birinci "bileceksiniz"i, kabirlerde, ikincisini de "yeniden dirildiğinizde" diye tefsir etmiştir. Dahhâk ise birinci zecr ve vaîdin kâfirler, ikincinin de mü'minler için olduğunu söylemiştir.¹⁴⁶

İbnü'l-Cevzî ve Izz b. Abdisselâm, "kabirleri ziyaret"te iki mana olduğunu söylerler: 1) Birincisi, bu hâl üzere ölüm sizi yakalayıp kabirlerde ziyaretçi gibi oluncaya kadar. Bir müddet sonra oradan Cennet veya Cehennem'deki gerçek menzillerinize dönersiniz. 2) Kabirlere gidip oradaki ölülerinizi sayıncaya kadar.¹⁴⁷ Birinci görüşün kaynağı, Ömer b. Abdilazîz'in bir sözü olmalıdır.¹⁴⁸

Râzî, "bileceksiniz" kelimesinin tekrarlanmasında beş vecih olduğunu ifade etmiştir: 1) Tekit, 2) Birincisi ölüm esnasında, ikincisi kabir suali esnasında, üçüncüsü nüşûrda mü'minlerle kâfirlere birbirlerinden ayrılmaları emredilince, 3) İlki kâfirlere, ikincisi mü'minlere hitaptır, 4) Kademe kademe ilminiz artacak: Berzah âlemini ilk gördüğünüzde, ba'ste, hesap esnasında, Cennet veya Cehennem'e girdiğinizde sizi neyin beklediğini bileceksiniz, 5) Birincisi kabir azabı, ikincisi kıyametteki azap.¹⁴⁹ Beydâvî, Ebu's-Suûd ve Âlûsî, tekrarı,

¹⁴⁴ Tahâvî, Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed b. Selâme b. Abdülmelik b. Seleme el-Ezdî el-Mısırî (v. 321/933), *Şerhu müşkili'l-âsâr* (C. I-XVI), thk. Şuayb Arnaût, Müessesetü'r-Risâle, 1415, C. XIII, s. 176.

¹⁴⁵ İbn Ebi Hâtim, *age*, C. X, s. 3459.

¹⁴⁶ İbn Atıyye, *age*, C. V, 518; Ebû Hayyân, *age*, C. X, s. 536-537.

¹⁴⁷ İbnü'l-Cevzî, *age*, C. IV, 485; Izz b. Abdisselâm, *age*, C. III, s. 483.

¹⁴⁸ İbn Ebi Hâtim, *age*, C. X, s. 3459.

¹⁴⁹ Râzî, *age*, C. XXXII, s. 272.

1) tekit içindir, 2) birincisi ölüm esnasında veya kabirde, ikincisi de nüşür'da olacak, şeklinde açıklamışlardır.¹⁵⁰

Âlûsî, aynı zamanda kabir azabından Medîne döneminde bahsedildiği bilgisini verir.¹⁵¹ Bunu söylerken de şu rivayete işaret eder: Rasûlullah (s.a.v) bir gün Hz. Âişe'nin odasına girdiğinde, Âişe (r.a)'nın yanında yahudilerden bir kadın varmış. Bu kadın: "Biliyor musun, siz kabirlerinizde fitneye duçar olacaksınız?" diyormuş. Bunun üzerine Rasûlullah (s.a.v) birden kızarak: "Fitneye duçar olacaklar ancak ve ancak yahûdilerdir!" buyurmuşlar. Birkaç gece geçtikten sonra Rasûlullah (s.a.v) hanımına: "Biliyor musun, bana: «Siz kabirlerinizde fitneye duçar olacaksınız» diye vahiy geldi.» buyurmuş. Âişe (r.a) o günden sonra Rasûlullah (s.a.v)'ın devamlı kabir azabından Allah'a sığındığını işitmiştir.¹⁵² Diğer rivayette ise bu sığınmaların her namazdan sonra olduğu kaydı vardır.¹⁵³

Müfessirlerin büyük çoğunluğu bu sûrenin kabir azabından bahsettiği görüşüne yer vermişler ve Hz. Ali'nin sözünü nakletmişlerdir. Kesin olmamakla birlikte âyetin kabir azabına delâleti kuvvetlidir.

Ayrıca hadis-i şeriflerde Tebâreke (Mülk) sûresini çokça okuyanların kabir azabından kurtulacakları beyan edilmiştir. Allah Rasûlü (s.a.v): "O Mânia'dır" buyurmuş, kabir azabını men edeceğini, kişiyi kabir azabından kurtaracağını haber vermiştir.¹⁵⁴ Müfessirlerin çoğu bu rivayeti zikrederek veya ona işarette

¹⁵⁰ Beydâvî, *age*, C. V, s. 334; Ebü's-Suûd, *age*, C. IX, s. 195; Âlûsî, *age*, C. XV, s. 453.

¹⁵¹ Âlûsî, *age*, C. XV, s. 451.

¹⁵² Müslim, "Mesâcid", s. 123.

¹⁵³ Buhârî, "Cenaiz", s. 87. Krş. Nesâî, "Cenaiz", s. 115.

¹⁵⁴ Bkz. Tirmizî, "Fedâilü'l-Kur'ân", s. 9/2890. Krş. Hâkim, C. II, s. 540/3839; Heysemî, VII, s. 128. Elbânî, hadisin zayıf olduğunu ancak "O mâniadır" kısmının sahih olduğunu söyler. Zehebî de sahih hükmünü verir. Heysemî, ricâlinden Âsım b. Behdele'nin sika olduğunu ancak onda zaaf da bulunduğunu söyler. Bunun yanında Allah Rasûlü (s.a.v) bu sûrenin, mağfired edilinceye kadar bir adama şefaati ettiğini haber vermiş, Tirmizî de bu hadisin "hasen" olduğunu bildirmiştir. (Tirmizî, "Fedâilü'l-Kur'ân", s. 9/2891). Rasûlullah (s.a.v)'in tatbikatı da bu rivayetleri destekler mâhiyettir. Hz. Câbir (v. 78) Nebiyy-i Ekrem (s.a.v)'in Secde ve Mülk sûrelerini okumadan uyumadığını haber vermiştir. (Tirmizî, "Fedâilü'l-Kur'ân", s. 9/2892).

bulunarak Mülk Sûresi'nin kabir azabından koruduğunu söylerler.¹⁵⁵ Hadis zayıf olmakla birlikte müfessirlerin genel kabulüne mazhar olmuştur. Bu durum, zayıf da olsa kabir azabına delâlet etmektedir. Bununla birlikte ölüm hastalığında çokça İhlâs Sûresi'ni okumanın, kişiyi kabir azabından kurtaracağı da nakledilmişse de bu çok zayıf bir rivayettir ve müfessirler bu rivayete fazla iltifat etmemişlerdir.¹⁵⁶

2. Kabir Azabının Olmadığına Delil Getirilen Âyetler

Kabir azabının, hatta kabir suali ve berzah hayatının olmadığı görüşünde olanlar bir kısım âyetleri delil olarak ileri sürmüşlerdir. Şimdi bunları sırayla görelim:

(1) Bakara, 28; Mü'minûn, 15-16; Mü'min, 11:

İki ölüm ve iki hayattan bahseden bir kısım âyetler, kabir azabının olmadığına delil gösterilmiştir. Bunlardan biri şöyledir:

1) “Siz cansız iken size can veren Allah'ı nasıl inkâr edersiniz? Sonra sizi öldürecek, tekrar sizi diriltecek ve sonunda O'na döndürüleceksiniz.”¹⁵⁷

Bir kısım insanlar bu âyeti kabir azabının olmadığına delil getirmişlerdir. Çünkü Allah Teâlâ iki ölümden ve iki hayattan bahsetmektedir. Dünya ve âhiretteki hayatların arasında başka bir hayattan bahsetmemiştir. Bir kısım insanlar bu durumu Kabir azabının olmadığına delil saymışlardır. Râzî, Ebû Hayyân gibi müfessirler buna şu cevabı verirler: “Sual için olan hayattan bahsedilmemesi onun yokluğunu gerektirmez. Diğer taraftan “sonra size hayat verdi” ifadesi kabir suali için diriltmeyi ifade edebilir. Bunun için de “sonra O'na döndürüleceksiniz” buyurmuş, terâhî ifade eden “sümme” ile atfetmiştir. Allah'a dönmek ba's için dirilmeden sonradır. Bu da âyette zikredilen hayatın kabir suali için olduğuna delâlet eder. Hasan Basrî şöyle der: “Bu iki hayatın

¹⁵⁵ Zemaşerî, *age*, C. IV, s. 574; İbn Atıyye, *age*, C. V, s. 337; İbnü'l-Cevzî, *age*, C. IV, s. ۳۱۳; Râzî, *age*, C. XXX, s. 577; Kurtubî, *age*, C. XVIII, s. 205; Beydâvî, *age*, V, s. 228; İbn Kesîr, *age*, C. VIII, s. 174; Ebü's-Suûd, *age*, C. IX, s. 2.

¹⁵⁶ Râzî, bu hususta İbn Abbâs'tan bir rivayete yer verir. (Râzî, *age*, C. XXXII, s. 358; İbn Âşûr, C. XXX, s. 610). Bkz. Şârânî, Abdülvehhâb b. Ahmed b. Ali eş-Şârânî el-Mısırî (v. 973/1565), *Ölüm Kıyâmet Âhiret*, İstanbul: Bedir Yay., ts., s. 102, 130.

¹⁵⁷ Bakara, 28.

zikredilmesi, insanların çoğu içindir. Allah (c.c) bazı insanları üç defa öldürmüştür.”¹⁵⁸

Burada Kur’ân’ın Kur’ân ile tefsirini düşünmek durumundayız. Bu âyetlerde icâz ve hazf söz konusudur. Zemahşerî’ye göre, “Kur’ân’ın metodu hazf ve ihtisâr’dır.¹⁵⁹ Yani manayı az sözle ve kısa ifadelerle anlatmak. Bir yerde açıklanan bir konuyu diğer yerde kısa geçer veya bunun aksi olur. Bu âyetlerde de makamı ve hedefi icabı özlü bir şekilde anlatılan konu diğer âyetlerde tefsir edilmiştir.

2) Mü’minûn Sûresi’nde insanın yaratılışı tafsilatlı bir şekilde anlatıldıktan sonra gelen, “Muhakkak ki siz, bunun ardından elbet öleceksiniz. Sonra da şüphesiz, sizler kıyamet gününde tekrar diriltileceksiniz.”¹⁶⁰ İfadeleri de kabir azabının olmadığına delil gösterilmiştir. Bu âyette de aynı şekilde ölüm ve tekrar dirilmenin arasında herhangi bir diriltme ve öldürmeden bahsedilmemiştir. Zemahşerî, Fahreddin Râzî, Ebû Hayyân gibi müfessirler bu hususta şöyle demişlerdir: “Öncelikle iki hayattan bahsetmek üçüncü hayatın olmamasını gerektirmez. İkincisi, burada maksat şu üç cinsi zikretmektir: İlk defa yaratma (inşâ), öldürme (imâte) ve ikinci kez yaratma (iâde). Burada zikri terkedilen (kabirdeki diriltme) ise zaten iâde cinsine dâhildir, (ayrıca zikredilmesi gerekmez).”¹⁶¹ Burada asıl konu Allah Teâlâ’nın yoktan var etme, öldürme ve tekrar diriltme hususlarındaki kudretine dikkat çekmektir.

3) Aynı konuya dair diğer bir âyet-i kerime de şudur: “Onlar: «Rabbimiz, bizi iki defa öldürdün, iki defa dirilttin. Biz de günahlarımızı itiraf ettik. Bir daha (bu ateşten) çıkmaya yol var mıdır?» derler.”¹⁶²

¹⁵⁸ Bakara, 243, 259, 260. Râzî, *age*, C. I, s. 377; Ebû Hayyân, *age*, C. I, s. 212-213.

¹⁵⁹ Zemahşerî, *age*, C. VI, s. 655.

¹⁶⁰ Mü’minûn, 15-16.

¹⁶¹ Zemahşerî, *age*, C. III, s. 179; Râzî, *age*, C. XXIII, s. 267; Ebû Hayyân, *age*, C. VII, s. 552. Aynı cevabın tekrarı için bkz. Nu’mânî, Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Ali b. Âdil el-Hanbelî ed-Dımeşkî (v. 775/1373), *el-Lübâb fi ulûmi’l-Kitâb* (C. I-XX), thk. eş-Şeyh Âdil Ahmed Abdülmevcûd - eş-Şeyh Ali Muhammed Muavviz, Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1419/1998, C. XIV, s. 185.

¹⁶² Mü’min, 11. Krş. Bakara, 28.

Taberî'nin tercihinin göre insanlar babalarının sulblerinde ölü idiler, Allah Teâlâ onları dünyaya getirip hayat bahşetti, sonra dünyada onları öldürdü ve kıyamet günü yeniden diriltti. Böylece iki hayat ve iki ölüm oldu.¹⁶³ Bazı müfessirler ise dünyada öldürülüp kabirde diriltildikleri, kendilerine sual sorulduğu, sonra kabirlerinde öldürülüp âhirette diriltildikleri görüşünü kabul etmişlerdir.¹⁶⁴

Râzî, "ölüm" lâfzının ancak kendisinden önce bir hayat olan cansızlığa isim olabileceğini kabul ederek ikinci görüşü doğru bulur ve âlimlerin çoğunun bu âyet-i kerimeyi kabir azabının ispatına delil getirdiğini söyler.¹⁶⁵ Daha sonra kabir azabının varlığını aklî ve naklî delillerle tartışan Râzî, nihayetinde kabir azabının varlığıyla ilgili görüşü bu husustaki sahih hadisler sebebiyle tercih ettiğini ifade eder.¹⁶⁶

Beydâvî ile Neseî iki görüşü de zikrederler.¹⁶⁷ Ebu's-Suûd, ikinci görüşün kâfirlerin hâline daha münasip olduğunu, onların asıl maksatlarının dünyada yalanladıkları yeniden dirilmeyi itiraf olduğunu söyler. Bu durumda ilk yaratılışlarını hayat olarak zikretmemişler, inkâr ettikleri ölümden sonraki iki dirilişten bahsetmişlerdir.¹⁶⁸

Âlûsî, muhakkık âlimlerden yaratmanın iki çeşit olduğunu nakleder. Birisi ilk yaratma, diğeri öldükten sonra tekrar yaratmadır. Burada üç hayat olduğu hâlde ikincisinden bahsedilmemiştir. O da kabirdeki diriltmedir. Çünkü o, "öldükten sonra yeniden yaratma" türüne dâhildir ve ondan da bahsedilmiştir. Râzî'nin görüşlerine de temas eden Âlûsî, insaflı olan kimsenin, kabir azabını sahih hadislerle ispat edeceğini, bu âyetin kabir azabına delil olmadığını söyler.¹⁶⁹

¹⁶³ Taberî, *age*, C. XXI, s. 360; İbn Ebî Hâtim, *age*, C. X, s. 3265; Zemahşerî, *age*, C. IV, s. 154.

¹⁶⁴ Bkz. Taberî, *age*, C. XXI, s. 361; Beğavî, *age*, C. VII, s. 142.

¹⁶⁵ Râzî, *age*, C. XXVII, s. 494.

¹⁶⁶ Râzî, *age*, C. XXVII, s. 496; Âlûsî, *age*, C. XII, s. 306.

¹⁶⁷ Beydâvî, *age*, C. V, s. 53; Neseî, *age*, C. III, s. 202.

¹⁶⁸ Ebu's-Suûd, *age*, C. VII, 269. Bkz. Âlûsî, *age*, C. XII, s. 306.

¹⁶⁹ Âlûsî, *age*, C. XII, v306.

Müfessirler umumiyetle bu âyetin manasının, el-Bakara, 28 ile aynı olduğunu söylerler. Dolayısıyla o âyet için yapılan değerlendirmeler bu âyet için de geçerlidir. Hâsılı bu âyet-i kerime, kabir azabını ispat etmediği gibi yokluğuna da delil değildir.

(2) İsrâ, 52; Mü'minûn, 112-113; Rûm, 55:

1) Kabir azabının olmadığına delil gösterilen âyetlerden biri de şudur: “Allah sizi çağıracağı gün, kendisine hamederek çağrısına uyarsınız ve (dirilmeden önceki halinizde) çok az kaldığınızı sanırsınız.”¹⁷⁰ Yeniden diriltelen insanlar, önceki hayatlarını çok kısa gördükleri ve kabir azabından hiç bahsetmedikleri için bu ifadeleri kabir azabının yokluğuna delil sayanlar olmuştur.

Cürcânî, korkunun şiddetinden kabirde çektikleri azabı unutacaklarını söyler.¹⁷¹ Taberî, Zemahşerî, İbn Atıyye gibi müfessirlere göre bu âyette kastedilen, dünyada çok az kaldıklarını düşünmeleri, kıyameti görünce dünyanın gözlerinde küçülmesidir.¹⁷² Beğâvî, insanın, dünyada ve kabirde binlerce sene de kalsa, kıyametin ve ebediliğin yanında bunu pek az sayacağını ifade eder.¹⁷³ Râzî, İbn Abbas'tan, âyette bahsedilen zamanın iki nefha arası olduğunu nakleder. Bu vakitte kabirdeki insanlardan azabın kaldırılacağı ifade edilir. Bunun delili de “Bizi yattığımız yerden kim kaldırdı?”¹⁷⁴ ifadesidir.¹⁷⁵ Yani kabir azabından sonraki bekleyiş aslında uzun olduğu hâlde onlar çok az kaldıklarını zannederler. Dolayısıyla bu ifadeleri kabir azabının olmadığına delil getirmek çok doğru gözükmemektedir.

2) Bu konuya dair diğer bir âyet de şudur: “(Allah inkârcılara) «Yeryüzünde kaç yıl kaldınız?» diye sorar. «Bir gün veya daha az bir süre kaldık, sayanlara sor» derler.”¹⁷⁶

¹⁷⁰ İsrâ, 52.

¹⁷¹ Cürcânî, *age*, C. III, s. 1108.

¹⁷² Taberî, *age*, C. XVII, s. 469; Zemahşerî, *age*, C. II, s. 672; İbn Atıyye, *age*, C. III, s. 463.

¹⁷³ Beğâvî, *age*, C. V, s. 99.

¹⁷⁴ Yâ-sîn, 52.

¹⁷⁵ Râzî, *age*, C. XX, s. 354; Ebû Hayyân, *age*, C. VII, s. 64-65.

¹⁷⁶ Mü'minûn, 112-113.

Mâtürîdî (v. 333/944), Mukâtil b. Süleyman'dan "kabirlerde kaldıkları" görüşünü nakleder. Sonra da Cehmiyye'nin kabir azabını inkâr ettiğini söyler. Onlara göre azap ve sıkıntı içinde olan kişiye kabirde kalmak bu kadar kısa gelmez. Aksine azap içinde geçen bir gün, insana bir sene ve hatta daha fazla gelir. Mâtürîdî, Mukâtil'in veya "bu âyette iki nefha arasında ruhların alındığı vakit kastedilmiştir" diyenlerin görüşünün câiz olduğunu söyler. İkinci görüşe göre insanlar tekrar dirildiklerinde bu uyku vaktini az görürler. Çünkü bu uykudan önce kabir azabıyla çok sıkıntı çekmişlerdir. Ona göre bu âyet, kabir azabını reddetmeyi gerektirmez. Çünkü insanlar kabirlerinde, âhiretteki gibi büyük bir azap görmezler. Bu sebeple âhiret azabının yanında kabir azabını az görmeleri normaldir. Âhiret azabının şiddeti ve dehşeti karşısında kabirde azap içinde geçirdikleri vakti kısa görebilirler. Normal hayatta da insan belâ ve sıkıntılar içinde yaşarken zamanla bunlar artınca, önceki sıkıntıları az görebilir. Mâtürîdî, bu izah tarzının yanında başka ihtimallerden de söz eder. Kabir azabının insana hayat veren ruha değil de uyku esnasında çıkan idrak edici rûhânî nefse olabileceğini söyler. Tıpkı kişinin uyku esnasında kendisini belâ ve azap içinde görüp korkması gibi. Veya kabir azabının insana hayat veren rûha değil de eşyanın kendisiyle idrak edildiği rûha yapılmasının da mümkün olduğunu söyler. Âyette kastedilenin, âhiretin yanında dünya hayatını az görmek olduğunu söyleyenlerin de mevcudiyetinden bahseden Mâtürîdî, sonunda herhangi bir tercih yapmaz.¹⁷⁷ Ancak onun, burada kabirde geçen vaktin kastedilmiş olduğunu daha kuvvetli gördüğü anlaşılmaktadır. Ama her hâlükârda bu âyete dayanarak kabir azabının inkâr edilmesine karşı çıktığı ortadadır.

3) Benzer bir âyet-i kerime de şöyledir: "Kıyamet koptuğu gün, günahkârlar, ancak pek kısa bir süre kaldıklarına yemin ederler. İşte onlar, (dünyada da haktan) böyle döndürülüyorlardı."¹⁷⁸

Günahkârların kıyametten önceki hayatlarının kısılgına yemin etmeleri, kabir azabının olmadığına delil sayılmıştır. Ferrâ ve İbn Kuteybe, mücrimlerin

¹⁷⁷ Mâtürîdî, Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd, Ebû Mansûr (v. 333/944), *Te'vilâtü Ehli's-Sünne* (C. I-X), thk. Mecdî Baslûm, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1426/2005, C. VII, s. 499-500.

¹⁷⁸ Rûm, 55.

kabirlerinde pek kısa kaldıklarını ifade ettikleri görüşündedirler.¹⁷⁹ Taberî de “kabirlerinde” diye tefsir ettikten sonra âyette nakledilen sözün kâfirlere âit olduğunu ve onların dünyada olduğu gibi orada da bile bile yalan söylediklerini ve yalan yere yemin ettiklerini söyler.¹⁸⁰ Beğavî gibi bazı müfessirler de dünya hayatını kısa gördüklerini söylemişlerdir.¹⁸¹ Zemahşerî’ye göre, dünyada, kabirlerinde veya dünyanın fenâ bulması ile ba’s arasında geçen sürede kalışlarını kastetmiş olabilirler.¹⁸²

Âlûsî, bazılarının bu âyeti kabir azabının olmadığına delil getirmek istediğini, ancak bunun dikkate alınacak bir görüş olmadığını ifade eder.¹⁸³ Önceki âyette olduğu gibi bu âyete dayanarak da kabir azabının olmadığını söylemek mümkün değildir.

(3) Yâ-sîn, 52:

Ba’s esnasında kâfirlerin, “Eyvah, eyvah! Bizi uyuduğumuz yerden kim kaldırdı?”¹⁸⁴ sözü, “merkad: uyuduğumuz yer” ifadesi sebebiyle kabir azabının olmadığına delil sayılmıştır. Taberî bunun bir çeşit uyku olduğunu ve iki sûr arasında olduğunu söyler. Onun nakline göre Übey b. Ka’b (r.a), “Ba’s’tan evvel biraz uyurlar” demiştir.¹⁸⁵ Nehhâs, “Sizin görüşünüze göre bu insanlar kabirlerinde azap gördülse bu sözü nasıl söyleyebilirler?” şeklindeki itiraza Übey b. Ka’b’in sözüyle cevap verir. Tâbiünden Ebû Sâlih, “Sûr’a ilk üfürüldüğünde kabir ehlerinden azap kaldırılır ve ikinci Sûr’a kadar bir miktar uyurlar. İkisinin arasında kırk sene vardır. İşte «bizi uykumuzdan kim kaldırdı» demelerinin sebebi budur.” demiştir.¹⁸⁶ Beğavî bu âyetin tefsirinde şöyle der: “Meânî âlimleri: «Kâfirler Cehennem’i ve azabının çeşitlerini görünce, kabir azabı

¹⁷⁹ Ferrâ, *age*, C. II, s. 326; İbn Kuteybe, *age*, s. 293.

¹⁸⁰ Taberî, *age*, C. XX, s. 118.

¹⁸¹ Beğavî, *age*, C. VII, s. 278.

¹⁸² Zemahşerî, *age*, C. III, s. 486.

¹⁸³ Âlûsî, *age*, C. XI, s. 59.

¹⁸⁴ Yâ-sîn, 52.

¹⁸⁵ Taberî, *age*, C. XX, s. 531-532.

¹⁸⁶ Nehhâs, *age*, C. III, s. 270. Krş. İbnü’l-Cevzî, *age*, C. III, s. 527.

onun yanında uyku gibi kalır ve böyle söylerler» demişlerdir.¹⁸⁷ İbn Atıyye “merkad” kelimesinde istiâre ve teşbih olduğunu söyler ve ölünün kabri için “Burası kıyamete kadar onun merkadi” denilmesini örnek gösterir.¹⁸⁸ Nitekim Türkçe’de de “Ebedî istirahatgâhına tevdi edildi” denilir. Beydâvî ise burada, akıllarının karışması sebebiyle kendilerini uykuda zannettiklerine bir işaret olduğu görüşündedir.¹⁸⁹

İbn Kesîr, merkad’i kabir diye açıkladıktan sonra kâfirlerin dünyada iken kabirlerinden tekrar kaldırılmayacaklarına inandıklarını hatırlatır. Tekrar dirilip yalanladıkları şeyi açıkça görünce bu sözü söylerler. Anlaşılan onlar kabri, devamlı yatacakları bir yer olarak görüyorlardı, bu sebeple “merkad” kelimesini kullandılar. Daha sonra İbn Kesîr, bu izahın, onların kabirlerinde azap görmeleriyle tezat teşkil etmediğini, zira kabir azabının, sonraki azabın yanında uyku gibi kaldığını söyler. Akabinde Übey b. Ka’b, Mücâhid, Hasan ve Katâde’den, onların ba’sten önce bir çeşit uyku uyuyacaklarını nakleder. Katâde bunun iki nefha arasında olacağını söylemiştir.¹⁹⁰ Mazharî (v. 1225/1810), Mutezile’nin bu âyeti kabir azabının olmadığına delil getirdiğini söyler. Onlara göre âyet, insanların kabirlerinden uykudan kalkar gibi kalktığına delâlet etmektedir. Bundan sonra Mazharî, Begavî’nin sözünü nakleder.¹⁹¹ Ancak Mutezile’nin hepsi kabir azabını reddetmez.¹⁹²

Müfessirlerin görüşleri ya azabın bir müddet kaldırılacağı veya kıyamet azabının kabir azabını unutturacağı görüşleri üzerinde yoğunlaşmaktadır. Ama Ehl-i Sünnet müfessirlerinin hiç biri bu âyetin kabir azabını nefyettiğini söylememiştir.

¹⁸⁷ Beğavî, *age*, C. VII, s. 21; İbn Atıyye, *age*, C. IV, s. 458; Ebû Hayyân, *age*, C. IX, s. 74.

¹⁸⁸ İbn Atıyye, *age*, C. IV, s. 458. Krş. Ebû Hayyân, *age*, C. IX, s. 74.

¹⁸⁹ Beydâvî, *age*, C. IV, s. 270.

¹⁹⁰ İbn Kesîr, *age*, C. VI, s. 581.

¹⁹¹ Mazharî, Kâdî Muhammed Senâullâh (v. 1225/1810), *et-Tefsîru’l-Mazharî* (C. I-X), thk. Ğulâm Nebî et-Tûnusî, Pâkistân: Mektebetü’r-Rüşdiye, 1412, C. VIII, s. 90.

¹⁹² Bkz. Abdülcebbar b. Ahmed (v. 415/1025), *Şerhu usûli’l-hamse*, Kâhire, 1965, s. 730-734.

(4) Sâffât, 58-59:

Mü'minlerin “Birinci ölümümüz hariç, bir daha biz ölmeyecek ve bir daha azap görmeyecek değil miyiz?”¹⁹³ ifadelerini de kabir hayatının inkârına delil olarak görenler olmuştur. Zemaşşerî'ye göre burada mü'minlerin hâli haber verilmektedir. Onlar ilk ölümlerinden başka bir ölüm tatmayacaklardır. Kâfirler ise her an ölümü temenni edeceklerdir. Hakîmlerden birine, “Ölümden daha kötü olan şey nedir?” diye sorduklarında, “Ölümü temenni ettiren haldir” cevabını vermiştir.¹⁹⁴ Fahreddin Râzî, kabir azabını reddedenlerin bu âyetleri delil gösterdiğini söyledikten sonra, buradaki “ilk ölüm”den murâdın dünyada vaki olan tüm ölümlerin olabileceğini söyleyerek cevap verir.¹⁹⁵ Beydâvî de ilk ölümün, kabirde sualden sonraki ölümü de içine aldığını söyler.¹⁹⁶ Âlûsî, ilk ölümün dünyada gerçekleşen ölümler olduğunu ve Ehl-i Sünnet'e göre kabirde soru için olan diriltmeden sonraki ölümü de içine aldığını söyler. Çünkü kabirdeki diriltirme, tam olmadığı ve zamanı da çok kısa olduğu için kâmil bir hayat sayılmaz.¹⁹⁷

Burada, Cennet'i kazandığı için sevinen mü'min, bu sözüyle âhiret hayatının ebediliğine vurgu yapmaktadır. Yoksa maksadı ölümlerin sayısını bildirmek değildir. Diğer taraftan “ilk ölüm”ü, “önceki ölümler” şeklinde anlamak da mümkündür. Yani dünya ve berzah hayatlarından sonraki ölümler burada birlikte sayılmıştır.

Görüldüğü üzere, buraya kadar zikrettiğimiz âyetlerin kabir azabının olmadığına delil gösterilmesi çok zayıf bir istidlâldir.¹⁹⁸ Bu âyetleri, kabir azabı-

¹⁹³ Sâffât, 58-59.

¹⁹⁴ Zemaşşerî, *age*, C. IV, s. 45.

¹⁹⁵ Râzî, *age*, C. XXVI, s. 335.

¹⁹⁶ Beydâvî, *age*, C. V, s. 11. Krş. Ebü's-Suûd, *age*, C. VII, s. 193.

¹⁹⁷ Âlûsî, *age*, C. XII, s. 90.

¹⁹⁸ Bu konuda bkz. Okuyan, Mehmet, *Kur'ân-ı Kerim'e Göre Kabir Azabı Var mı?*, Samsun: Sidre Yay., 2007. Okuyan, kitabında özetle; Kur'ân'a göre hayat, dünya ve âhiret olmak üzere iki çeşit olduğu için azap da dünya ve ahirette olmak üzere iki çeşittir. Ölülere hiçbir şey işittirilmeyeceği ve onlardan hiçbir şey duyulamayacağı Kur'ân'da açıkça ortaya konulmuştur. Buna rağmen, geçmiş kültürlerin etkisinde oluştuğunu düşündüğümüz ve güvenilirlikleri son derece problemlili olan rivayetleri esas alarak, ölmüş insanların kabirde cezalandırılmasına veya mükâfatlandırıl-

nın varlığına işaret eden ve sayıca daha fazla olan diğer âyetlerle birlikte değerlendirmek gerekir. Bundan kesin bir netice alınamadığında, müfessirlerin tarih boyunca tatbik ettikleri usul¹⁹⁹ gereği, Kur'ân'ın Sünnet ile tefsiri metoduna müracaat edilmelidir.

Hadislere baktığımızda Nebî (s.a.v), yahûdilerin kabirlerinde azap gördüklerini²⁰⁰, bu ümmetin de kabirlerinde ibtilâya (imtihana) maruz kalacağını²⁰¹ haber vermiş, kabrin sıkmasından bahsetmiş²⁰² ve kabir azabından kurtulmak için bir dua öğretip bunun her namazdan sonra okunmasını tavsiye etmiştir.²⁰³ Dünyada yaptığı sâlih amellerinin kabirde insana yardımcı ve muhafız olacağını bildirmiş²⁰⁴, kabir azabının hafiflemesine vesile olacak şeylerden bahset-

masına inanmak Kur'ân'a uygun bir kabul değildir, demektedir (s. 444). İslâm âlimleri hangi âyetlerin kabir azabına işaret ettiği ve azabın bedene mi yoksa rûha mı olacağı gibi hususlarda ihtilaf etmişlerdir ancak en azından muhakkık âlimler arasında kabir azabını toptan reddeden kimse olmamıştır. Dolayısıyla okuyanın ulaştığı bu kanaatin tenkide açık olduğunu söyleyebiliriz. Bu konudaki sahih rivayetleri tevîl gayretleri de iknâ edici görünmemektedir. Bu kitabın tenkidi için bkz. Öztürk, Muzaffer, "Kur'an-ı Kerim'e Göre Kabir Azabı Yok mu?", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: 8, sayı:1, Ocak-Haziran 2008, s. 253-271.

¹⁹⁹ Bkz. Nisâ, 105; Nahl, 44, 64; Ebû Dâvûd, Sünnet, s. 5/4604, Harâc 31-33/3050; Akdiye, s. 11/3592; Tirmizî, "Ahkâm", 3; Ahmed, C. IV, 131; C. V, s. 230, 236, 242; İbn Kesîr, *age*, C. I, 7-8.

²⁰⁰ Buhârî, "Cenaiz", s. 88; Müslim, "Cennet", s. 69.

²⁰¹ Müslim, "Cennet", s. 67. Ayrıca bkz. Buhârî, "Ta'bîr", s. 48, "Cenaiz", s. 93, "Teheccüd", s. 12, "Büyü", s. 2, "Cihâd", s. 4, "Bed'ül-Halk", s. 6, "Enbiyâ", s. 8, "Tefsir", s. 9/15, "Edeb", s. 69, Tirmizî, "Rü'yâ", s. 10/2295.

²⁰² Ahmed, C. III, 360, s. 377; Heysemî, C. III, s. 46. Şuayb Arnaût "hasen" olduğunu söyler. Heysemî hadisi iki tarikile rivayet etmiş ve iki tarikin ricâlinin de sahih ricâli olduğunu bildirmiştir. Ayrıca bkz. Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebir*, C. X, s. 334; Heysemî, VIII, s. 46. Heysemî bu hadisin ricâlinin hep sika olduğunu bildirmiştir.

²⁰³ Buhârî, "Cenaiz", s. 88; Müslim, "Mesâcid", s. 128-134; Ebû Dâvûd, "Salât", s. 149, s. 179; Nesâî, "Sehv", s. 64.

²⁰⁴ Ahmed, VI, s. 352. Krş. Heysemî, III, s. 51-52. Şuayb Arnaût ricâlinin sika olduğunu, Heysemî de, isnâdının "hasen" olduğunu söyler.

miş²⁰⁵ ve karın hastalığından vefat eden kişiye kabrinde azap edilmeyeceğini haber vermiştir.²⁰⁶ Bu tür sahih hadislerin sayısı oldukça çoktur.²⁰⁷ Konuyla ilgili hadislerin senet ve metinleri üzerine yakın zamanda da çalışmalar yapılmış ve isnat, metin ve muhteva açısından sahih oldukları neticesine varılmıştır.²⁰⁸

Sonuç

Konuyla ilgili âyetlere, onları tefsir eden hadislere ve müfessirlerin bu husustaki değerlendirmelerine bakıldığında Berzah hayatı, kabir suali ve kabir azabının varlığında şüphe kalmamaktadır. Kabir azabıyla ilişkilendirilen âyetlere baktığımızda bunların bir kısmının kabir azabına delâletinin kuvvetli, diğerlerinin ise zayıf olduğu görülmüştür. Buna göre zâlimlerin ölümün boğucu dalgaları arasında azap görmeye başladığını²⁰⁹, münafıkların iki defa azap

²⁰⁵ Buhârî, “Edeb”, s. 49, “Vudû”, s. 55, 56, “Cenaiz”, s. 82. Ayrıca bkz. Müslim, “Tahâret”, s. 111; Ebû Dâvûd, “Tahâret”, s. 11; Tirmizî, “Tahâret”, s. 53; Nesâî, “Tahâret”, s. 26, “Cenaiz”, s. 116; İbn-i Mâce, “Tahâret”, s. 26.

²⁰⁶ Nesâî, “Cenaiz”, 111/2050. Elbânî, bu hadisin “sahih” olduğunu söylemiştir.

²⁰⁷ Süyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekr, Celâlüddin (v. 911/1505), *Şerhu’s-sudûr bi-şerhi hâli’l-mevtâ ve’l-kubûr*, thk. Abdü’l-Mecid Tu’me Halebî, Lübnan: Dâru’l-Ma’rife, 1417/1996, s. 161-186; Wensinck, A. J., *Miftâhu künûzi’s-sünne*, trc. Muhammed Fuâd Abdulbâkî, Lahor, 1391/1971, s. s. 389-392.

²⁰⁸ Bkz. Özdemir, Veysel, “Kabir Azabı İle İlgili Bazı Hadislerin İsnadları Üzerine Bir İnceleme”, *EKEV Akademi Dergisi -Sosyal Bilimler-*, 2014, cilt: C. XIX, sayı: 59, s. 265-330; a. mlf, “Kabir Azabı İle İlgili Bazı Hadislerin Metin ve İçerikleri Üzerine Bir İnceleme”, *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (2014), Sayı: 3, s. 55-123. Şâh Veliyyullah ed-Dihlevî (v. 1176/1762) bu konudaki hadislere inanmak gerektiği görüşündedir. Bunun gerekçesini ise şöyle izah eder: “Hulefâ-i Râşidîn, konuşmalarında ve minberlerdeki hutbelerinde; Kader’e îmân, Mîrâc, Kabir azabı gibi Kur’ân’da açıkça zikredilmeyen meselelerden bahseden hadislere îmân etmek gerektiğini beyân etmişlerdir. Her ne kadar bunları açıkça Kur’ân’da bulamıyorsak da bu mevzular zarûrât-ı dîniyyededir.” (Dihlevî, *İzâletü’l-hafâ*, C. III, s. 22. Krş. Ahmed, C. I, s. 23; Abdurrezzâk b. Hemmam b. Nâfi’ el-Himyerî el-Yemânî es-San’ânî, Ebû Bekir (v. 211/826-27), *Musannef* (C. I-XI), thk. Habîurrahmân el-A‘zamî, Beyrut: el-Mektebetü’l-İslâmî, 1403, C. VII, s. 330)

²⁰⁹ En‘âm, 93.

gördükten sonra büyük bir azaba mâruz bırakılacağını²¹⁰, Firavun ve taraftarlarının sabah akşam ateşe arz edildiğini, kıyamet gününde de en şiddetli azaba gireceklerini²¹¹, Nûh kavminin suda boğulduktan sonra hemen ateşe atıldığını²¹² bildiren âyetler ile Tekâsür Sûresi, kabir azabının varlığına delil olarak kabul edilebilir.

Allah'ın zikrinden yüz çevirenlere dar bir hayat yaşatılacağını²¹³, iyilerle kötülere dünyada ve âhirette yapılacak muamelenin aynı olmayacağını²¹⁴, kâfir ve münafık olanlara Cehennem'deki büyük azaptan önce yakın bir azabın tattırılacağını²¹⁵ ifade eden âyetler de kabir azabına işaret eden deliller arasında zikredilebilir.²¹⁶ Bu âyetler aynı zamanda Berzah hayatına ve kabir sualine de delil gösterilmektedir. Delâleti zayıf da olsa kabir azabına işaret eden ve müfessirler tarafından kabir azabıyla tefsir edilen başka âyetler de vardır.

İnsanların yaratılmaları, Allah tarafından öldürülmeleri ve yeniden diriltilmelerinden bahseden²¹⁷ ve inkârcıların dünyada çok az kaldıklarına dair sözlerini ihtiva eden²¹⁸ âyetlerin; kabir azabından bahsetmediği, “bizi uyuduğumuz yerden kim kaldırdı”²¹⁹ ifadesinin de insanların kabirlerinde uyuduklarına delâlet ettiği için kabir azabının olmadığına delil olduğu ileri sürülmüştür. Ancak bir şeyin zikredilmemesi onun yokluğuna delil değildir. Bir âyette kısa geçilen bir konu diğer âyetlerde daha geniş anlatılmaktadır. Kâfirlerin geçmiş hayatlarını kısa ve daha rahat görmeleri ise karşılaştıkları kıyametin dehşeti sebebiyledir.

Bunun yanında muhtelif hadislerde, kabir azabının varlığına işaret eden âyetlerin tefsiri mahiyetinde açık beyanlar bulunmaktadır. Ebû Hayyân, kabir

²¹⁰ Tevbe, 101.

²¹¹ Mü'min, 46.

²¹² Nûh, 25.

²¹³ Tâ-hâ, 124.

²¹⁴ Câsiye, 21-22.

²¹⁵ Secde, 21; Tûr, 47.

²¹⁶ Bkz. Toprak, Süleyman, “Kabir” mad., *DİA*, İstanbul 2001, C. XXIV, s. 37.

²¹⁷ Bakara, 28; Mü'minûn, 15-16; Sâffât, 58-59; Mü'min, 11.

²¹⁸ İsrâ, 52; Mü'minûn, 112-113; Rûm, 55.

²¹⁹ Yâ-sîn, 52.

azabı hakkındaki sahih hadislerin müstefiz olduğunu, yani mütevâtir derecesine ulaşmasa da çok fazla râvî ve tarikten geldiğini, bu sebeple kabir azabını kabul etmenin ve ona inanmanın vacip olduğunu söyler.²²⁰ Kurtubî de *Tezkire* isimli eserine atıfta bulunarak, sâdik olan Rasûlullah (s.a.v)'ın haber verdiği şekilde kabir azabına iman etmenin vacip, onu tasdik etmenin gerekli olduğunu, bunun Ehl-i Sünnet'in görüşü olduğunu söyler.²²¹

O hâlde âyet-i kerimelerde kuvvetle işaret edilen bir konu hadis-i şerifler tarafından tefsir edilmiş, böylece müslümanlar açısından kesin bir bilgi ortaya çıkmış demektir. Allah Rasûlü'nün kesin beyanı olmadan evvel ashâb-ı kiramın da kabir azabı konusunda tereddüt içinde oldukları anlaşılmaktadır. Rasûlullah (s.a.v)'ın, "vahy-i beyan" da denilen sünnet vahyi ile konuyu açıklığa kavuşturması, onları bu tereddütten kurtarmıştır.

Kaynakça

- Abdurrezâk b. Hemmam b. Nâfi' el-Himyerî el-Yemânî es-San'ânî, Ebû Bekir (v. 211/826-27), *Musannef* (C. I-XI), thk. Habîurrahmân el-A'zamî, Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1403.
- Abdülcëbar b. Ahmed (v. 415/1025), *Şerhu usûli'l-hamse*, Kâhire, 1965.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah eş-Şeybânî (v. 241/855), *Müsned* (C. I-VI), Kâhire: Müessesetü Kurtuba, ts. (Şuayb Arnaût'un değerlendirmeleri Şâmile programından alınmıştır.)
- Âlûsî, Şihabüddin Seyyid Mahmûd b. Abdullah el-Huseynî (v. 1270/1854), *Rûhu'l-me'ânî fî tefsiri'l-Kur'ânî'l-azîm ve's-seb'î'l-mesânî* (C. I-XVI), thk. Ali Abdülbârî Atıyye, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415.
- Âşûr, Abdüllatif, *Azabü'l-kabri ve naîmuhu ve ızatü'l-mevt*, Mektebetü'l-Kur'ân, yy., ts.
- Beğavî, Ebû Muhammed Huseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ', Muhyi's-Sünne (v. 516/1122), *Meâlimü't-Tenzîl fî tefsiri'l-Kur'ân* (C. I-VIII), thk. Muhammed Abdullah en-Nemr ve diğerleri, Dâru't-Taybe, 1417/1997.
- Beydâvî, el-Kâdî Nâsirüddin Ebû Saîd Abdullah b. Ömer b. Muhammed eş-Şîrâzî (v. 685/1286), *Envâru't-Tenzîl ve esrâru't-te'vîl* (C. I-V), thk. Muhammed Abdurrahman el-Mer'âşî, Beyrut: Dâru lhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 1418.
- Beyhakî, Ahmed b. Huseyn b. Ali b. Musa Husrevcirdî Horasânî, Ebû Bekir (v. 458/1066), *İsbâtü azabi'l-kabr ve süâlü'l-melekeyn*, thk. Dr. Şeref Mahmûd Kudât, Ammân: Dâru'l-Furkân, 1405.

²²⁰ Ebû Hayyân, *age*, C. I, s. 211.

²²¹ Kurtubî, *age*, C. XX, s. 173.

- Buhârî, Muhammed bin İsmail (v. 256/870), *es-Sahîh*, C. I-VIII, İstanbul 1992.
- Cürcânî, Ebû Bekir Abdülkâhir b. Abdurrahman b. Muhammed (v. 471/1078-79), *Dercü'd-dürer fi tefsiri'l-âyi ve's-süver* (I-IV), thk. Velid b. Ahmed b. Sâlih el-Huseyn - İyâd Abdüllatif el-Kaysî, Biritanya: Mecelletü'l-Hikme, 1429/2008.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullâh bin Abdurrahman (v. 255/869), *Sünenü'd-Dârimî*, I-II, İstanbul 1992. (Eseri tahkik eden Huseyn Selim Esed ed-Dârânî'nin değerlendirmeleri Şâmile programından alınmıştır.)
- Demirci, Kürşat, "Kabir" mad., *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2001, C. XXIV, 33.
- Dihlevî, Ebû Abdilaziz Kutbüddîn Şah Veliyyullâh Ahmed b. Abdurrahîm b. Vecihiddîn el-Fârûkî (v. 1176/1762), *İzâletü'l-hafâ an hilâfeti'l-hulefâ*, thk. Takıyyüddîn en-Nedvî, Dîmeşk: Dâru'l-Kalem, 1434/2013.
- Ebû Dâvud, Süleyman bin Eş'as b. İshâk es-Sicistânî (v. 275/889), *Sünenü Ebi Dâvud*, C. I-V, İstanbul 1992.
- Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Ali b. Yûsuf b. Hayyân Esîruddîn el-Endelüsî (v. 745/1344), *el-Bahru'l-muhît fi't-tefsir* (C. I-X), thk. Sıdkî Muhammed Cemil, Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1420; *Tuhfetü'l-erîb bi-mâ fi'l-Kur'âni mine'l-ğarîb*, thk. Semîr el-Meczûb, el-Mektebetü'l-İslâmî, 1403/1983.
- Ebü's-Suûd, Muhammed b. Muhammed b. Mustafa el-İmâdî (v. 982/1574), *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm* (C. I-IX), Beyrut: Dâru İhyâ't-Türâsî'l-Arabî, ts.
- Ferrâ, Ebû Zekerıyya Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh b. Manzûr ed-Deylemî (v. 207/822), *Meâni'l-Kur'ân* (C. I-III)thk. Ahmed Yûsuf en-Necâtî ve diğerkleri, Mısır: Dâru'l-Mısriyye, ts.
- Gökçe, Cüneyt, "Berzah" mad., *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, Ankara, 1992, C. V, s. 525.
- Hâkim, Ebû Abdillâh Muhammed bin Abdillâh b. Muhammed en-Neysâbü'rî (v. 405/1014), *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn* (C. I-IV), thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1411/1990.
- Halil b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî el-Basrî, Ebû Abdurrahman (v. 175/791), *Kitâbu'l-Ayn* (C. I-VIII), thk. Dr. Mehdî el-Mahzûmî - Dr. İbrahim es-Sâmırrâî, Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, ts.
- Heysemî, Ebû'l-Hasen Nureddin Ali bin Ebî Bekr bin Süleyman (v. 807/1405), *Mecmau'z-zevâidve menbau'l-fevâid* C. (I-X), thk. Hüsâmüddîn el-Kudsî, Kâhire: Mektebetü'l-Kudsî, 1414/1994.
- Izzüddîn Abdülaziz b. Abdisselâm b. Ebî'l-Kâsım ibnî'l-Hasen es-Sülemî ed-Dîmeşkî, Sultânü'l-Ulemâ (v. 660/1262), *Tefsiru'l-Kur'ân* (C. I-III), thk. Dr. Abdullâh b. İbrahim el-Vehbî, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1416/1996.
- İbn Âşûr, Muhammed Tâhir b. Muhammed b. Muhammed Tâhir et-Tûnusî (v. 1393/1973), *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (C. I-XXX), Tûnus: ed-Dâru't-Tûnusıyye, 1984.
- İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Galib b. Abdurrahman b. Temmâm el-Endelüsî el-Muhâribî (v. 541/1147), *el-Muharraru'l-vecîz fi tefsiri'l-Kitâbi'l-Azîz*

- (C. I-VI), thk. Abdüsselam Abdüşşâfi Muhammed, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1422.
- İbn Ebî Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahman b. İdris b. Münzir et-Temîmî el-Hanzalî er-Râzî (v. 327/938), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm* (C. I-XIII), thk. Es'ad Muhammed et-Tîb, Memleketü'l-Arabiyyeti's-Suûdiyye: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1419.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmâil b. Ömer b. Kesîr el-Kureşî el-Basrî ed-Dîmeşkî (v. 774/1373), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm* (C. I-VIII), thk. Sâmi b. Muhammed Selâme, Dâru't-Taybe, 1420/1999.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dineverî (v. 276/889), *Ğaribu'l-Kur'an*, thk. Saîd Lahhâm, yy., ts.
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed (v. 273/887), *es-Sünen* (nşr. Muhammed Fuad Abdülbaki), C. I-II, İstanbul 1992.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem b. Ali, Ebû'l-Fadl Cemâlüddîn el-Ensârî el-İfrîkî (v. 711/1311), *Lisânu'l-Arab* (C. I-XV), Beyrut: Dâru Sâdır, 1414.
- İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Menî ez-Zührî (v. 230/845), *et-Tabakâtü'l-kübrâ* (C. I-IX), Beyrut: Dâru Sâdır, ts.
- İbnü'l-Cevzî, Cemâlüddîn Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed (v. 597/1201), *Zâdü'l-mesîr fî ilmi't-tefsîr* (C. I-IV), thk. Abdürrazzâk el-Mehdî, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1422.
- Kâsım b. Sellâm b. Abdullah el-Herevî el-Bağdâdî, Ebû Ubeyd (v. 224/838), *Ğaribu'l-hadis* (C. I-IV), thk. Muhammed Abdülmuîn Han, Haydarâbâd - Dekkân: Matbaatü Dâirati'l-Maârifî'l-Osmâniye, 1384/1964.
- Kirmânî, Mahmûd b. Hamza b. Nasr, Ebû'l-Kâsım Bürhânüddîn, Tâcu'l-Kurrâ (v. 505/1111), *Ğarâibu't-tefsîr ve acâibu't-te'vîl* (C. I-II), Cidde: Dâru'l-Kible, ts.
- Kurtubî, Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebû Bekir b. Ferah el-Ensârî el-Hazrecî (v. 671/1273), *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an* (C. I-XX), thk. Ahmed el-Berdûnî - İbrahim İtfeyyîş, Kâhire: Dâru'l-Kütübî'l-Mısıriyye, 1384/1964; *Tezkire*, Dâru'l-Minhâc 1425.
- Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî, Ebû Abdillâh, (v. 179/795), *el-Muvatta'* (C. I-II), nşr. Muhammed Fuad Abdülbaki, İstanbul 1992.
- Ma'mer b. Müsennâ et-Teymî el-Basrî, Ebû Ubeyde (v. 209/824 [?]), *Mecâzü'l-Kur'an* (I-II), thk. Muhammed Fuad Sezgin, Kâhire: Mektebetü Hancî, 1381.
- Mâtürîdî, Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd, Ebû Mansûr (v. 333/944), *Te'vilâtü Ehli's-Sünne* (C. I-X), thk. Mecdî Baslûm, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1426/2005.
- Mazharî, Kâdî Muhammed Senâullâh en-Nakşibendî (v. 1225/1810), *et-Tefsîru'l-Mazharî* (C. I-X), thk. Ğulâm Nebî et-Tûnusî, Pâkistân: Mektebetü'r-Rüşdiye, 1412.

- Mizzî, Yûsuf b. Abdi'r-Rahmân b. Yûsuf, Ebü'l-Haccâc Cemâlüddîn ibnü'z-Zekî Ebî Muhammed el-Kudâî, (v. 742/1341), *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl* (C. I-XXXV), thk. Beşşâr Avvâd Marûf, Beyrut: Risâle, 1400/1980.
- Mukâtil b. Süleyman b. Beşir el-Ezdî el-Belhî, Ebü'l-Hasen (v. 150/767), *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, thk. Abdullah Mahmûd Şahhâte, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, 1423.
- Mücâhid b. Cebr et-Tâbiî el-Mekkî el-Kureşî el-Mahzûmî, Ebü'l-Haccâc (v. 103/721), *Tefsîru Mücâhid*, thk. Dr. Muhammed Abdüsselâm Ebu'n-Nîl, Mısır: Dâru'l-Fikri'l-İslâmi'l-Hadîs, 1410/1989.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî (v. 261/875), *es-Sahîh*, C. I-III, İstanbul 1992.
- Nehhâs Ahmed b. Muhammed b. İsmail b. Yûnus el-Murâdî en-Nahvî, Ebü Ca'fer (v. 338/950), *İrâbu'l-Kur'ân* (C. I-V), ta'lik: Abdülmün'im Halil İbrahim, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1421.
- Nesâî, Ebü Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Ali el-Horasânî (v. 303/915), *Sünenü'n-Nesâî* (C. I-VIII) İstanbul 1992.
- Nesefî, Ebü'l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd, Hâfîzu'd-Dîn (v. 710/1310), *Medâriku't-Tenzîl ve hakâiku't-te'vil* (C. I-III), thk. Yusuf Ali Büdeyvî, Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1419/1998.
- Nu'mânî, Ebü Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Ali b. Âdil el-Hanbelî ed-Dımeşkî (v. 775/1373), *el-Lübâb fî ulûmi'l-Kitâb* (C. I-XX), thk. eş-Şeyh Âdil Ahmed Abdülmevcûd - eş-Şeyh Ali Muhammed Muavviz, Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419/1998.
- Okuyan, Mehmet, *Kur'ân-ı Kerim'e Göre Kabir Azabı Var mı?*, Samsun: Sidre Yay., 2007.
- Özdemir, Veysel, "Kabir Azabı İle İlgili Bazı Hadislerin İsnadları Üzerine Bir İnceleme", *EKEV Akademi Dergisi - Sosyal Bilimler -*, 2014, cilt: XIX, sayı: 59, s. 265-330;
- _____, "Kabir Azabı İle İlgili Bazı Hadislerin Metin ve İçerikleri Üzerine Bir İnceleme", *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (2014), Sayı: 3, s. 55-123.
- Öztürk, Muzaffer, "Kur'an-ı Kerim'e Göre Kabir Azabı Yok mu?", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: 8, sayı: 1, Ocak-Haziran 2008, s. 253-271.
- Râzî, Ebü Abdullah Fahreddin Muhammed b. Ömer b. Hasen b. Hüseyin et-Teymî (v. 606/1210), *et-Tefsîru'l-kebir (Mefâtihu'l-ğayb)* (C. I-XXXII), Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1420.
- Semerkandî, Ebü'l-Leys İmâmü'l-hüdâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm (v. 373/983), *Bahru'l-ulûm* (C. I-III), yy., ts.
- Süyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekr, Celâlüddin (v. 911/1505), *el-İklîl fî istinbâti't-Tenzîl*, thk. Seyfüddîn Abdülkâdir el-Kâtip, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1401/1981;
- _____, *Şerhu's-sudûr bi-şerhi hâli'l-mevtâ ve'l-kubûr*, thk. Abdülmecîd Tu'me Halebî, Lübnan: Dâru'l-Ma'rife, 1417/1996.
- Şârânî, Ebü'l-Mevâhib (Ebü Abdirrahmân) Abdülvehhâb b. Ahmed b. Ali eş-Şa'rânî el-Mısırî (v. 973/1565), *Ölüm Kıyâmet Âhiret*, İstanbul: Bedir Yay., ts.

- Şener, Mehmet, "Kabir" mad., *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2001, C. XXIV, 36.
- Taberânî, el-Hâfız Ebu'l-Kâsım Süleyman bin Ahmed b. Eyyûb (v. 360/971), *el-Mu'cemu'l-Kebîr* (C. I-XXV), thk. Hamdî b. Abdilmecîd es-Selefi, Kâhire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1983-1994.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr b. Yezîd b. Kesîr b. Gâlib el-Âmulî, Ebû Cafer (v. 310/923), *Câmiu'l-beyân fî te'vîli'l-Kur'ân* (C. I-XXIV), thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Müessesetü'r-Risâle, 1420/2000.
- Tahâvî, Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed b. Selâme b. Abdülmelik b. Seleme el-Ezdî el-Misrî (v. 321/933), *Şerhu Müşkili'l-âsâr* (C. I-XVI), thk. Şuayb Arnaût, Müessesetü'r-Risâle, 1415.
- Tefsîru Dahhâk*, cem', dirâse ve thk. Muhammed Şükrî Ahmed ez-Zâviyetî, Kâhire, Dâru's-Selâm, 1419/1999.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre (Yezîd) b. Musa b. Dahhâk (v. 279/892), *es-Sünen* (C. I-V), thk. Ahmed Muhammed Şâkir - M. Fuad Abdülbâkî - İbrahim Atve Ivaz, Mısır: Mektebetü Mustafa el-Bâbî, 1395/1975, İstanbul 1992. (Elbâni'nin değerlendirmeleri Şâmile programından alınmıştır.)
- Toprak, Süleyman, *Ölümden Sonraki Hayat Kabir Hayatı*, Konya, 1989.
- _____, "Kabir" mad., *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2001, C. XXIV, s. 37.
- Wensinck, A. J., *Miftâhu künûzi's-sünne*, trc. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Lahor, 1391/1971, s. 389-392.
- Yahyâ b. Sellâm b. Ebî Sa'lebe et-Teymî el-Basrî sümme Kayravânî (v. 200/815), *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm* (C. I-II), thk. Dr. Hind Şelebî, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1425/2004, C. I, s. 286.
- Zehebî, Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymâz (v. 748/1348), *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* (C. I-XXV), thk. Şuayb Arnaût, Müessesetü Risâle, 1405/1985.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî, Cârullah (v. 538/1144), *el-Keşşâf an hakâiki't-Tenzîl ve uyûni'l-ekâvil* (C. I-VI), Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1407.